

علسگر سیابلی

ایمیل:

siyabli@yahoo.de

وابستگی:

پژوهشگر تاریخ باستان، توران و تاریخ
ترک.

استاد سابق دانشگاه معماری و ساختمان
آذربایجان. بازنشسته. آلمان

مترجم: مهندس علی همای پناه

یادداشت‌هایی درباره تاریخ قومی ایران و آذربایجان

چکیده:

در این مقاله، اطلاعاتی درباره ریشه های کهن تاریخ قومی ایران و آذربایجان منعکس شده است. بسیاری از تاریخنگاران، چه در دوره شوروی و چه در دوران معاصر، با تحریف حقایق تاریخی ادعا میکنند که ترکها در سده یازدهم میلادی و در دوره سلجوقیان به سرزمینهای ایران و آذربایجان وارد شدند و با همگونسازی مردم بومی، این مناطق را ترکسازی کردند. اما بررسی دقیق تاریخ قبیله های باستانی ساکن در جغرافیای ایران، بین النهرین و کوههای زاگرس، و نیز دولتهایی مانند سومر، سوبیر، عیلام و کاسی، همراه با تحلیل کتیبه های میخی کشف شده در این مناطق، آثار باستانشناختی و نامهای جغرافیایی باستانی، نشان میدهد که نه ترکها، بلکه قبایل ایرانی زبان به این سرزمینها مهاجرت کردند. این در حالی است که هزاران سال پیش از اسکان این قبایل، ترکهای باستان پایه های تمدن نخستین را در این جغرافیا نهادند و دولتهای بیشماري تأسیس کردند.

کلمات کلیدی: آذربایجان و ایران، تاریخ قومی، سومریان، سوبیرها، سوگیرها و سونقورها، عیلامیان، کاسیها، ترکها، آریاییها.

استناد (آپا):

سیابلی، ع. یادداشت‌هایی درباره تاریخ قومی ایران و آذربایجان. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۲، شماره ۰۶، زمستان ۱۴۰۳. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Alasgar Siabli

Email:

siyabli@yahoo.de

Affiliation:

Ancient history, Turanian and
Turkic history researcher

Former teacher at Azerbaijan
University of Construction and
Architecture. Retired. Germany

NOTES ON THE ETHNIC HISTORY OF IRAN AND AZERBAIJAN

Abstract:

This article reflects some information about the ancient roots of the ethnic history of Iran and Azerbaijan. Many historians, both in the Soviet period and in the modern period, distort historical facts and claim that the Turks came to the lands of Iran and Azerbaijan in the 11th century during the Seljuk period and assimilated the local population and Turkified them. However, serious research on the history of ancient tribes who lived in the geography of Iran, Mesopotamia and the Zagros Mountains, and Turanian states such as Sumer, Subir, Elam and Kassi, and the information reflected in the cuneiform texts, archaeological monuments and paleotoponics discovered in these regions, refute these claims. Historical evidence shows that Iranian-speaking tribes, not Turks, came to this region in later periods, after the Turks, and settled there. It is also proven by historical documents that, thousands of years before Iranian-speaking tribes settled here, Turanian Proto-Turkic tribes first laid the foundations of civilization in this geography and founded many states.

Key words: Azerbaijan and Iran, Ethnic history, Sumerians, Subirs, Sugirs and Songurs, Elamites, Kassians, Turks, Aryans

CITATION (APA):

Siabli, A. NOTES ON THE ETHNIC HISTORY OF IRAN AND AZERBAIJAN. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 02, number 06, winter 2025, ISSN: 3041-8690.

Ələsgər Siyablı

E-poçt:

siyabli@yahoo.de

Mənsubiyyət:

Qədim tarix, Turan və Türk
tarixi araşdırıcısı

Azərbaycan İnşaat və
Arxitektura Universitetinin
keçmiş müəllimi. Təqaüdçü.
Almaniya

İRANIN VƏ AZƏRBAYCANIN ETNİK TARİXİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Xülasə:

Bu məqalədə İranın və Azərbaycanın etnik tarixinin qədim köklərin haqqında bəzi məlumatlar öz əksini tapmışdır. İstər sovet dövründə və istərsə də müasir dövrdə bir çox tarixçilər tarixi faktları təhrif edərək türklərin İran və Azərbaycan ərazisinə XI əsrdə Səlcuqlular dönməmində gəldiklərini və yerli xalqı assimilyasiya edərək türkləşdirdiyi iddialarını irəli sürürlər. Lakin İran coğrafiyası, Mesopotamiya və Zaqros dağları ərazisində mövcud olmuş qədim tayfaların və Sumer, Subir, Elam, Kassi kimi dövlətlərin tarixinin ciddi araşdırılması və bu ərazilərdə aşkar edilmiş mixi yazı mətnlərində əks olunan bilgilər, arxeoloji abidələr, paleotoponimlər türklərin deyil, irandilli tayfaların bu əraziyə gəlmə olduğunu və onların burda məskunlaşmağa başlamasından min illər öncə öntürk tayfalarının bu coğrafiyada ilkin uyqarlığın əsasını qoyduqlarını və çoxsaylı dövlətlər yaratmış olduqlarını sübut edir.

Açar sözlər: Azərbaycan və İran, Etnik tarix, Sumerlər, Subirlər, Suqir və Sonqurlar, Elamlar, Kassilər, Türklər, Aryanlar

CITATION (APA):

Siyablı, Ə. İRANIN VƏ AZƏRBAYCANIN ETNİK TARİXİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 02, nömrə 06, qış 2025, ISSN: 3041-8690.

Alasgar Siabli

E-posta:

siyabli@yahoo.de

Üyelik:

Antik tarih, Turan ve Türk
tarihi araştırmacısı

Azerbaycan İnşaat ve
Mimarlık Üniversitesi'nde
eski öğretim görevlisi.
Emekli. Almanya

İRAN VE AZERBAIJAN'IN ETNİK TARİHİNE DAİR NOTLAR

Özet:

Bu makale İran ve Azerbaycan'ın etnik tarihinin kadim kökleri hakkında bazı bilgileri yansıtmaktadır. Hem Sovyet döneminde hem de modern dönemde birçok tarihçi, tarihi gerçekleri çarpıtmakta ve Türklerin İran ve Azerbaycan topraklarına 11. yüzyılda Selçuklular döneminde gelerek yerel halkı asimile ettiğini ve Türkleştirilmiş olduklarını iddia etmektedirler. Ancak İran coğrafyası, Mezopotamya ve Zagros Dağları topraklarında yaşamış olan kadim kavimlerin ve Sümer, Subir, Elam ve Kassî gibi Turani devletlerin tarihlerine ilişkin yapılan ciddi araştırmalar ve bu bölgelerde keşfedilen çivi yazılı metinlerde, arkeolojik anıtlarda ve paleotoponilerde yansıyan bilgiler, bu bölgeye Türklerin değil, İranî dil konuşan kabilelerin daha geç dönemlerde, Türklerden sonra gelip yerleştiklerini göstermektedir. İran dilli kavimler buraya yerleşmeden bin yıllar önce Turanlı Ön Türk kavimlerin bu coğrafyada ilkin medeniyetin temellerini attıkları ve çok sayıda devletler kurmuş oldukları tarihi belgelerle de kanıtlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan ve İran, Etnik tarih, Sümerler, Subirler, Sugirler ve Songurlar, Elamlılar, Kasyahılar, Türkler, Aryanlar

CITATION (APA):

Siabli, A. İRAN VE AZERBAIJAN'IN ETNİK TARİHİNE DAİR NOTLAR. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 02, sayı 06, kış 2025, ISSN: 3041-8690.

ایرانی و آذربایجان ائتنیک تاریخی حاققیندا بعضی قئیدلر

علی عسگر سیابلی

ایمیل:

سؤز مه :

siyabli@yahoo.de

منسوبیت:

قدیم تاریخ، توران و تورک تاریخی
آراشدیریجیسی. آذربایجان ساخت
ومعماری یونیورسیتته-سینین
کنچمیش معلمی. (آلماندان اوتورقان-
بازنیشسته)

بو مقاله ده ایرانین و آذربایجانین ائتنیک تاریخینین قدیم کؤکلرین حاققیندا بعضی معلوماتلار اؤز عکسینی تاپمیش دیر. ایسته ر سووئت دؤورونده و ایسترس ده معاصر دؤورده بیر چوخ تاریخی فاکت لار تاریخی فاکت لاری تحریف اندرک تورک لرین ایران و آذربایجان اراضی سینه ۱۱-جی عصرده سلجوقلار دؤنهمینده گلдіک لرینی و یئرلی خالقی آسیمیله اندرک تورک لشدیردی ادعالارینی ایره لی سورورلر. لاکین ایران جغرافیاسی، بین النهرین و زاگروس داغلاری اراضی سینده موجود اولموش قدیم طایفالارین و سومر، سابیر، عیلام، کاسی کیمی دؤولتلرین تاریخینین جدی آراشدیریلماسی و بو اراضی لرده آشکار ائدیلمیش میخی یازی متنلرینده عکس اولونان بیلگیلر، اسکی بیلیمی (باستانشناسلیق) اثرلرینده، پالئوپونیملر تورک لرین دئییل، ایران دیللی طایفالارین بو اراضیه گلمه اولدوغونو و اونلارین بوردا مسکونلاشماغا باشلاماسیندان مین ایللر اؤنجه اؤن تورک طایفالارینین بو جغرافیادا ایلکین اویغارلیغین (تمدن و فرهنگ) اساسینی قویدوقلارینی و چوخسایلی دؤولتلر باراتمیش اولدوقلارینی ثبوت اندیر.

آچار سؤزلر: آذربایجان و ایران. ائتنیک تاریخ. سومرلر. سوبار/سابیرلر. سوگیر و سونقورلار.

:CITATION (APA)

سیابلی، ع. ایرانین و آذربایجانین ائتنیک تاریخی حاققیندا بعضی قیدلر. اورمیه: "اوج آیلیق آذربایجان و ترکیه تاریخی اوزه رینه آراشدیرمالار" اوزمانلیک درگی. ایل ۰۲، نومره ۰۶، قیش ۲۰۲۵. ۳۰۴۱-۸۶۹۰ شاپا

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

İran türklərinin və o cümlədən Azərbaycanın tarixinin saxtalaşdırılması ənənəsinin əsası İran adlanan ölkədə XX əsrin əvvəllərində özləri də türk olan Əhməd Kəsrəvi, Mahmud Əfşar və digər paniranist-aryançılar tərəfindən qoyulmuş və o bu gün də davam etməkdədir.

Məsələyə paniranist və fars millətçiliyi mövqeyindən yanaşan bu üzdənirəq tarixçilər tarixi faktları təhrif edərək türklərin bu əraziyə XI əsrdə Səlcuqlular dönməndə gəldiklərini və yerli xalqı assimlyasiya edərək türkləşdirdiyi iddialarını beynəlxalq elmi saytlarda təbliğ etməkdədirlər. Lakin İran coğrafiyası, Mesopotamiya və Zaqros dağları ərazisində mövcud olmuş qədim tayfaların və dövlətlərin tarixinin ciddi araşdırılması və bu ərazilərdə aşkar edilmiş mixi yazı mətnlərində əks olunan bilgilər, arxeoloji abidələr, paleotoponimlər türklərin deyil, irandilli tayfaların bu əraziyə gəlmə olduğunu və onların burda məskunlaşmağa başlamasından min illər öncə öntürk tayfalarının bu coğrafiyada ilkin uyqarlığın əsasını qoyduqlarını və çoxsaylı dövlətlər yaratmış olduqlarını sübut edir. M.T. Zehtabinin "İran türklərinin əski tarixi" əsərində də bu haqda bəhs olunub.

Bəşər uyqarlığının əsasının Avropada Yunanıstan-Ellin və Antik-Roma, şərqdə isə Pers-Əhəməni dövləti tərəfindən qoyulduğu haqqında aryançı Avropasentrist nəzəriyyənin yaradıcıları Avropanın böyük tarixçilərinin sami və arilərin tarix səhnəsinə qədəm qoymasından min illər öncə bəşər uyqarlığının təməlinin Ön Asiyada turanlı-prototürk Sumer və Elamlılar, Avropada isə etrusklar tərəfindən qoyulduğu haqqında irəli sürdükləri fikirləri görməməzlikdən gəlirlər.

Avropanın Y.Oppert, F.Lenorman, E.Norris, Mordtmann, Q.Maspero, F.Köniq, F.Smith, Z.Raqozina kimi görkəmli tarixçiləri madayların turanlı prototürklər olduqlarını və Əhəmənilərin Midiyada hakimiyyəti xəyanətlə ələ keçirərək İran-pers dövlətini və mədəniyyətini Midiya dövləti və mədəniyyəti üzərində qurduqlarını tarixi dəlillər əsasında təsdiq edirlər. Beləliklə hind-avropalıların övgü ilə bəhs etdikləri İran mədəniyyəti orijinal mədəniyyət olmayıb onun yaradıcısı Midiya öz etnik və költürəl kökləri ilə Sumerə, Elama və kassilərə bağlı idi. Güney Azərbaycan, o cümlədən digər İran ərazilərində yaşayan türklər qədim Ön Asiyanın turanlı ön türk xalqlarının tarixi varisləridir. İran və Güney Azərbaycan ərazisində bu gün də Sumer, Subir, Elam, Kassi, Kutu, Urartu, Midiya və s. kimi qədim uyqarlıqlara məxsus çoxsaylı paleotoponimlər və paleoetnonimlər öz mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Lingvistlər bu uyqar xalqların danışdıqları dillərin eyni ilə türk dillərində olduğu kimi aqlıyutativ-hecalı quruluşa malik olduğu haqqında həmfikirdirlər. Avropanın XIX, XX əsr

tarixçiləri Ön Asiyanın bu qədim uyqar xalqlarını ümumi adla Turanlılar, yəni Ön Türklər adlandırırlar.

Assurologiyanın və ya başqa deyimlə sumerşunaslığın əsasını qoyan və mixi yazılı mətnləri kəşf edərək ilk araşdıran Avropanın S.Kramer, E.Norris, Y.Oppert, F.Lenorman, E.Hinks, H.Rouilson, B.Landsberger, F.Hommel və s. kimi böyük böyük tarixçiləri e. ö. VI minillikdə Mesopotamiyada ilkin bəşər uyqarlığının əsasını qoyan Sumerlərin Ön Asiyaya Türkistandan-Xəzər dənizi ətrafından, Aratta adlı ərazidən gəldiklərini, dillərinin aqlyutativ quruluşa malik və altay-türk dillərinə mənsub olduğu fikrini irəli sürmüşlər. Onlar hətta sumerlərin etnik mənşə baxımından da prototürklər olduğu fikrini müdafiə edirdilər.

Sumerlər digər adla Kiengirlər Azərbaycan xalqının etnogenezində önəmli rol oynamışlar. Sumer adı samilərin bu xalqa verdikləri addır. Sumerlər öz ölkələrini Kalam, dövlətlərini isə Kienqir adlandırıdılar. Kəngərli türk boyu Kiengirlərin müasir varisləridirlər.

Sumerlərlə yanaşı qədim Ön Asyanın digər bir xalqı aqlyutativ-hecalı dilə malik Subartu və ya Subir xalqı da türklərin etnogenezində başlıca rol oynamışlar. Subartu İkiçayarasının m. ö. 3300-cü illə 1200-ci il arasında adı yazılı qaynaqlarda qeyd olunan qədim ölkəsidir. Subarlar Ön Asiyanın turanlı mənşəyə malik qədim etnosudur. Bir çox tarixçilər sumerləri və subirləri eyni etnik kökə malik olub eyni dilin müxtəlif dialektlərində danışan etnos hesab edirlər.

E. ö. III minillikdə Subirlər artıq bu regionda yaşayırdılar. Bir çox tədqiqatçılar subirləri xatti, hurri və urartuların əcdadları hesab edirlər. Subirlər qərbi və şərqə olmaqla iki qola bölünür. Subartu və subarların məskunlaşdığı ərazi Zaqros dağlarından Aralıq dənizinə qədər böyük bir ərazini əhatə etdirdi. Şərqi subirlər Urmiyə gölünə qədərki ərazidə yaşayırdılar.

Subartu adı "Su-eden-ki" idioqramı ilə yazılırdı, bu ad sumerlərin "sulu-bataqlıq ərazidə yaşayan su xalqı" adından fərqli olaraq "düzənlikdəki su xalqı" anlamı daşıyır (eden düzənlik deməkdir).

Çex mənşəli alman assuroloqu B.Hroznu Ural-altay dil ailəsinə mənsub Sumerləri öz ilkin vətənləri Türkistandan köçərək Mesopotamiyanın güneyində yerləşən ilk axın, Subirləri isə həmin ərazidən köçüb Mesopotamiyanın quzeyində yerləşən ikinci axın hesab edir. Onun izahına görə "Sumerlərin ikinci dalğası olan subirlər vaxtilə Ubeyd mədəniyyətini yaratmış protosumerlərin yerləşmiş olduqları şimali Babil ərazisində məskunlaşdılar.

Hroznı, Forrer, Jensen kimi tarixçilər Subir adının sumerlərin ilkin adları olan sugir adından yarandığı fikrini irəli sürürlər. Bu suqir adı sumer in eme-sal dialektinin fonetik qaydalarına uyğun olaraq subir-subar və sumer formasında dəyişikliyə uğramış şəklidir.

"Mixi mətnlərdə Sumerin Mesopotamiyanın şimal-şərqini əhatə edən ərazisi Şanqar, şimal-qərb isə Subir adlanırdı. Beləliklə, bu adlar Sumer xalqının Babiləqədərki qədim dövəmdə iki hissəsini təmsil edirdi. Sumerlərin braxikefal və dolixikefal olmaqla iki antropoloji tipə mənsub olma fərqlilikləri onların müxtəlif dövrdə iki axınla gəlib Mesopotamiyada yerləşmələri ilə izah edilməlidir" (Hroznı. 1953. S.39).

Sumerlərin Subir, Assurların Subartu adlandırdıqları ölkənin adı q-b əvəzlənməsi ilə Suqir adına çevrilmişdir. Sumerin Tanrı adı olan dinqir də eyni hərf əvəzlənməsi nəticəsində emesal dialektində dimmir şəklini almışdır. Forrerə görə Sangir və Sunqur eyni adın iki müxtəlif fonetik ifadəsidir. Subir dili Sumer dilinin Mesopotamiya dialektidir (Forrer. 1930, S.233).

Forrer Ön Asiyanın bir çox qədim dillərinin, o cümlədən Kiçik Asiyanın qədim xalqı olan xatti dilini də Sumer dili ilə əlaqələndirir və onları birlikdə arilərə qədərki Hatti-sunqir avtoxton xalq kimi qəbul edir.

Forrer Sumer adının ilkin formasının əslində Sonqur olduğunu və bu adın dörd müxtəlif dialektə ifadə olunduğunu və Sonqurların Taur (Toros) dağlarından başlayaraq Elam körfəzinə qədərki düzənlik ərazidə məskunlaşdıqlarını yazır.

P.Jensenin XIX əsrin əvvəllərində yazdığına görə Amarna və Boğazköy mixi mətnlərində Babil ümumi adla Şanxara adlanır, qədim yəhidi mənbələrində o Sinar adlanır və bunlar Sunqar adının müxtəlif dialektlərdəki tərcümə şəklidir.

E.Forrerə görə, Sunqur adı mixi kitabələrinin yaranmasından öncəki dövrə aid olub təxminən e.ö. 2700-ci ildən əvvəl, hələ Yaxın Şərqin vahid bir regionunu təşkil edən mərkəzi düzənlik ərazisinin Subartu, Elam və Babil ərazilərinə bölünməsindən öncəki adıdır. Sonqur adı iki yerdə saxlanmışdı, Elamda və Mesopotamiyada, Mesopotamiyanın tam mərkəzində Assuriya kitabələrində Sonqur ölkəsi və dağ silsiləsi adları qeyd olunur. Sonqur adlı digər bir dağ silsiləsi Zaqrosun şərqində, Azərbaycan ərazisində yerləşirdi.

A.Unqnad da Sumerlərin öz qədim dialektlərində elamlıları su-qir və sa-qir adlandırdılar. Bu ad həm Elam ölkəsini, həm də, Subartunu ifadə edirdi. Bu o deməkdir ki, elamlar subirlərlə qohum bir əhali kütləsini təşkil edirdilər. Artıq e.ö. 2700-cü ilin başlarında Sumer kralı Eannatum (təq. e.ö. 2500-2400) dövründə subirlər Elamın batısındakı Subartu adlanan bölgəyə axışaraq orda məskunlaşmışdılar (Ungnad. 1936. S.197).

G.Hüzing Zaqros dağlarının doğu silsiləsinin elam dilində Sunqur adlandığını və mənasının "kral dağları" demək olduğunu yazır (Hüzing.1908. S.19-20).

Əslində Zaqros dağlarının gerçək adı da Sunqurdur (sumer mixi yazı sistemində "g" sağıq nq kimi oxunur, sondakı "os" yunan dilinə xas şəkilcidir).

Sumerə Elamın subı-saqir adının akkadca qarşılığı Elatu şəklindədir və mənası "yüksək, yuxarı" anlamı daşıyır. Görünür akkadca bu elatu sözü türklərin dağ yaylalarında köçəriliklə əlaqədar "elat" terminin kökünü təşkil edir.

Sunqur Elamda və kassilərdə ən önəmli tanrılardan biri idi. Elamda Şuharı Sunqur Harper adlı şəhər də vardı (bəlkə də Sunqur şəhəri bu addan yaranıb).

Bu qədim öntürk tanrısına tapınmanın qalıqları türklərin ən önəmli onqonu olan Sunqur quşunun timsalında sonrakı tarixi dövərlərdə də davam etmişdir.

Əbu Bəkr əl-Tehrani əl-İsfahani təsdiq edirdi ki, ağqoyunlu Qara Yuluk Osman bəyin 20-ci babası Sunqur bəy Məhəmməd peyğəmbərin müasiri idi. O, Alagöz və Göyçə dənizi yaylaqları tərəfdəki sərhədlərdə "kafirlərlə müharibə etmiş" və döyüşlərdən birində həlak olmuşdu.

Vaxtilə subar-sumer-sunqurların tarixi yaşayış alanını təşkil edən eyni ərazidə bu gün də onların varisləri olan sunqur türkləri öz varlığını sürdürməkdədirlər.

Beləliklə, Subirlərin sumer mətnlərində Şanqar və ya Sunqar şəklində ifadə olunan ərazisi Azərbaycanın hər iki hissəsində mövcud olan Sunqur dağları və İranda Sunqur əyaləti ilə eynilik təşkil edir. Bu dağlar Aratta dağları kimi də məşhurdur.

Güney Azərbaycanda, Kirmanşah və Həmədanda yüz minlərlə Sunqur türkləri yaşayır. Kirmanşahda sunqurların yaşadığı Sunqur əyaləti vardır və paytaxtı da Sunqur şəhəridir. O müasir Kanqavar və Sanandədj və ya Sinna arasındakı Zaqros dağlarında yerləşir (Albayrak. 2016. S.324).

Mahmud Kaşqarlı "Divani Lüğətit-Türk" əsərində Sunqurun Oğuz boylarında uran olduğunu yazır. Kitabı-Dədə Qorqudda əsirlikdə olan Qazan xan qürurla deyir ki, mənim ağ Sunqur quşu adlı bir əcdadım var.

Sunqur boyları Azərbaycanla yanaşı Türklərin yaşadığı Anadolu, Başqırdistan, Volqaboyu, Qazaxıstan ərazilərində də məskunlaşmış və burda onların adı ilə çoxlu toponim, hidronimlər mövcuddur.

Sumer adını daşıyan Sümerin şəhəri Ərdəbillə Savalan arasındakı 35 kilometrlik məsafənin düz ortasında yerləşir. Bu şəhərin adı təhrif olunaraq sovinist irançı dairələr tərəfindən Samrin kimi qələmə verilir.

Sumerlər və subirlər yaşadıkları tarixi faciə nəticəsində öz yurdlarını tərk edib dünyaya yayılmışlar. Onların Mesopotamiyaya axın edən vəhşi sami tayfalarının təzyiqi ilə öz yurdlarını tərk edərək dünyaya yayılması faktı tarixi ədəbiyyatda "uruk expansion" və ya Uruk genişlənməsi adı ilə məlumdur. Sumerlərin və subirlərin öz yurdlarını tərk edərək Qafqazda məskunlaşması nəticəsində e.ö. IV-III minilliklərdə bütün Qafqazı, Şərqi Anadolunu, İran yaylasının şimal ərazilərini, Yaxın Şərqi və hətta Avropanı əhatə edən Kür-Araz mədəniyyəti formalaşaraq inkişaf etmişdir.

Subirlərin məskunlaşdığı ərazilər sami işğalından öncə Aturiya adlanırdı. Bu ad Assur mixi mətnlərində, Bisutun kitabəsində, qədim yunan qaynaqlarında təsbit olunmuşdur. A.Unqnadın irəli sürdüyü nəzəriyyəyə görə Anadoludan Misirə qədər olan ərazidə yaşayan subarlar öncələri Atur adlı tanrının şərəfinə Aturiya (Assur) adlanan şəhər dövlətinin də əsasını qoymuşlar. Bir çox müəlliflər əslı Atur və Aturiya formasında olan ölkə və dövlətin adının arameylərin işğalından sonra sami dilinin fonetik şəklinə uyğun olaraq Assur və Assuriya şəklində ifadə olunduğunu yazırlar (Ungnad. 1936, S. 126) .

M.Zehtabi Həmədan və Əsədabadın qərb tərəfində yerləşən Sunqur şəhərində və onun ətrafındakı iri kəndlərdə və başqa yerlərdə yaşayan türklərin Kassilərin törəmələri olaraq öz dillərini yaşatdıqlarını yazır. Onlar Elam və Kassi dövründə və ondan sonrakı tarix boyu həmişə türkcə danışılar və bu gün də Azərbaycan türkcəsinin ləhcəsində danışılar (Zehtabi. 2010. S.67).

Kassilər Ön Asiyanın ən qüdrətli xalqlarından biridir. Kassilər təkcə Azərbaycanda deyil bütövlükdə dünya tarixində dərin izlər buraxmış qüdrətli Turan tayfalarındandır. E.ö. III minillikdə Mərkəzi Asiyadakı Turan adlanan vətənlərindən, Xəzər dənizinin güney əraziləri üzərindən gələrək Ön Asiyada yerləşən kassilər Mesopotamiyada qüdrətli bir dövlətin əsasını qoyaraq 550 il hökm sürmüşlər. Bir çox bilim adamları kassilərin əsl yaşayış yerlərinin Zaqros dağı yaylaları, yəni Azərbaycan olduğunu qeyd edirlər. Onların bir hissəsi Zaqros dağları üzərindən keçib Babildə və Mesopotamiyanın digər ərazilərində namri adı ilə məskunlaşmışlar. Kassilərin əraziləri Urmiyə gölü hövzəsinə qədər yayılmışdı. Luristan və Zaqros dağlarının şərq əraziləri də onların ilk yerləşdikləri alanı əhatə edirdi ki, bu gün də onların qədim Baqsa və ya daha doğrusu Ba-Qusay adları qoruyub saxlanmışdır.

Kas/kaş adı ilə başlayan bütün etnonimlər kökü Kassilərə dayanmaqdadır. Kaspi sözünün kökünü də Kas etnonimi təşkil edir, adın sonundakı "pi" isə elam dilində cəm şəkilçisidir.

E.Norris, A.Virth və digər tarixçilər yunanların Kassi adlandırdıqlarının əslində Kusilər olduğunu və öz adlarını Zaqrosun xuzi xalqına və müasir Xuzistan vilayətinə verdiyini yazırlar. Kusi adı Quz adının qədim fonetik şəklidir.

Albrext Virth turanlı hesab etdiyi kassilərin etnik kimliyi haqqında suala onların Orta Asiyalı olduqlarına inandığını və onların ilkin yaşadıqları yurdun Qafqaz ola biləcəyi və adlarının Kasak və ya kaş adı ilə eyni olduğu fikrini irəli sürürdü.

Tibetin də qədim adı Kaş olmuşdur. Digər adları Kaş olan yueçilər Kuşan dövlət yaratmışdılar. Özlərini Kusi adlandıran Kassilər sonradan Susa və ya Kuz-xuzilərə öz adlarını vermişlər, Kaşqar və Kaşmir adı da onlarla əlaqədardır. A.Virth Kassilərin "Turqu" və ya "Turku" tanrısının türklərin də tanrısı olduğunu yazır (Wirth. 1905, S. 18).

Hilprextə görə Kassilərin Turqu tanrı adının İbranilərin peyğəmbəri İbrahimin atası Terah adı və Tarxu/Turqu adı ilə eyniyyət təşkil edir (Jensen. 1898. S.153).

Sumer dilində hecaların yerdəyişməsi-metateza qaydasına görə bu ad Turuq şəklində də ifadə olunurdu və Türk sözünün arxaik ifadəsidir.

Kassilərin bəylik dövlətlərindən biri Paruraşunun kral olduğu ölkə Bit-Barbari (KUR.E-bar-ba-ri) və ya Şi-Barbari adlanıb "Qurtların ölkəsi" veya yeri deməkdir (Jackson. 1929. S.137). Kassi dilində Buqaş tanrı deməkdir. Bu adın mənası Buğa olub, Türklərdə Buğa, Ruslarda Boq, farslarda Baqa, almanlara Bock şəklində keçmişdir.

Azərbaycanda Kassi dili əsasında izah edilə biləcək geniş yayılmış toponimlərdən biri də Kosalı yer adlarıdır. Kassilərdə və hurrilərdə Kaşalı boyu mövcud olmuşdur və Azərbaycanda geniş ərazilərdə məskunlaşmış Kosalı boyu öz kökü etibarlı ilə bu kassi boyu ilə əlaqədardır.

Ön Asiyada Sumerdən sonra ikinci bir uyqarlıq mərkəzi olan və müasir İranın cənubi-qərb ərazilərinin də böyük bir hissəsini əhatə edən Elam bir xalqın adı deyil müxtəlif turanlı-öntürk tayfalarını öz tərkibində birləşdirən konfederativ bir dövlətin adı idi. Elam Ön Asiyanın e.ö. III minillikdən, e.ö. VI əsrə qədər öz varlığını davam etdirmiş qüdrətli dövlətlərindən biri olmuşdur. Elama məxsus yer adları, sülalə adları, dillərindəki bir çox sözlərin türk dilləri ilə zəhəri oxşarlığı və məna baxımından eyniliyi Elamlı tayfaların türklərlə yaxın qohumluq münasibətlərinə malik olduqlarını göstərir.

Qədim Elam mixi yazılı mətnlərində Kuk Simit, Kuk Tanra, Kuk İnşuşunak, Kuk Nahunte kimi bir çox tanrı və şəxs adlarının önünə "gök" anlamı daşıyan "Kuk" ünvanının artırmaqla onları tanrısallaşdırdılar (Hinz. 1972, S.141).

Danimarkalı assuroloq Karsten M.Nibur Elamın Qutilərlə eyni olduğunu və Elam və Susadakı xuzi xalqının adının quti adı ilə eyniyyət təşkil etdiyini qeyd edir.

Belə ki, Elamın quzeyndə Xuzhqan rud (Xuz çayı) adlı çay da mövcuddur (Nibuhr, 1857, S.166).

Avropanın bir çox tarixçiləri qədim yunan müəlliflərinə əsaslanaraq Suziananı "Uksi"lər ölkəsi (Pays d'Uxiens) adlandırırlar. Bu fikir Suz, Suziana, Huz, Quz və Ukuz adlarının eyni kökdən olan sözün müxtəlif fonetik şəkilləri olduğunu isbat edir. Elamın paytaxtı Susa adının mənası "yüksəkdəki qala"-istehkam deməkdir və bizim Şuşa qalası ilə eyni anlam daşıyır.

Suz və Anşan Uksianın ən mühüm şəhərləri idilər. Strabon uksiləri heyvandarlıqla məşğul olan köçəri dağlılar və vadidəki əkinçilər olmaqla iki qoldan ibarət olduqlarını yazır (Страбон. 1994, S. 4).

Şpigel Əhəməni şahlarının Uksiləri özlərinə sona qədər təbə edə bilmədiklərini və hətta onların ərazilərindən keçmək üçün xərac ödədiklərini yazır.

Uksilərin kökü Midiya hakim sülaləsinə dayanır. Yunanlıların Kiaksar şəklində ifadə etdikləri Midiya hökmdarının adı Avestada Huksatar, elam mixi kitabələrində gerçəkdə olduğu kimi Uksatar formasında yazılmışdır. Bu ad özündə "Uksi/uqus" tayfasının adını əks etdirir. F.Lenorman adın sonundakı "tar" sözünün midiya dilində oğul demək olduğunu yazır.

Belə olduğu təqdirdə Uksatar adının midiya dilində anlamı Uksioğlu deməkdir.

Antik tarixçilər Arrian və Kurtu Rufus Makedoniyalı İsgəndərin Əhəməni dövlətinə qarşı savaşında kassilərlə yanaşı ona ən güclü dirəniş göstərənlərin Zaqrosun xuzi/uxsi xalqı olduğunu və İsgəndərin Əhəməni ordusunu təqib etmək üçün uksilərlə barış imzalamağa məcbur olduğunu yazırlar. Onların Zaqros dağlarının şərqində yerləşən tarixi vətəni bu gün də Xuzistan adlanır. Aqqlıyutativ quruluşa malik Xuzi/quz dili Əhəmənilər dövründə və daha sonra uzun illər ərzində əsas danışq dili olmuşdur. (Lenormant. 1875, s.315).

X əsr ərəb səyyahı əl-Məqdisi və tarixçi İstəxri onların dövründə Xuzi dilinin hələ də istifadə olunduğunu və bu dilin ərəb, ıvrit və fars dilindən tamamilə fərqli bir dil olduğunu yazır. Şübhəsiz ki bu dil quz/oğuz dili idi.

Beləliklə Elam-xuzi dili ərəblərin bölgəyə gəldikləri dövrdə olduğu kumu bu gün də tarixən öntürklərin məskəni olan ərazidə və İlamda quz-oğuz dilli türklər yaşamaqda davam edir .

Elam və Kassi Zaqros dağları və ətrafında yerləşmiş qonşu dövlətlər idi. Elamlılar öz ölkələrini Halatamtu və ya Hatamtu adlandırırdılar. Hal elam dilində "ölkə", "atam" türk dillərində olduğu kimi ata, "tu" isə yeri bildirir.

Elamda Teuman, Kurtaq kimi türkcə olan kral adları ilə yanaşı türkcə olduqları şübhə doğurmayan Su-maşki, Ukku (böyük), Taru, Kutur, Kuq, Atta, Kuduzuluq, Ebar, Sukkal kimi hakimiyyət sülalə ünvanları mövcud idi.

Daniel Potts Elam haqqında yazırdı: "Elamda Teoman, Kudur kimi bir çox hökmdar adları Türk adları ilə eyniyyət təşkil edirlər. Daranın Bisütun kitabəsində yazıldığına görə Əhəmənilərə tabe olmayıb e.ö. 522-ci ildə üsyan qaldıraraq özünü Elam hökmdarı elan edən şəxs Aşşena və ya Assena adlanırdı. Bu ad Göytürklərin ulu əcdadı Asena adını xatırlatmaqdadır" (Potts. 1999, S.14-17).

"Elamda hökmdarların "kutur" ünvanı mövcud idi, bu Bibliyada da öz əksini tapıb. "Kutur" sonradan hunlardakı əzəmətli, ali anlamı daşıyan "kut/kutu" ünvanı və "kutluq" sözü ilə eyniyyət təşkil edir.

Ön türklərin Kuta tanrısını iranlılar özləşdirərək Xuda şəklində ifadə edirlər. Perslər Babil mixi mətnlərində Elam adlandırılan ölkəni Ujaa, yəni Uca adlandırırdılar. Şübhəsiz ki, bu ad yüksəklik mənasındakı Elam adının Xuzi/ uksi dilində ifadəsidir və eyni ilə türkcədə uca və yüksəklik anlamı daşıyır.

Elamda Kudur ünvanı ilə bərabər uzun müddət hakimiyyət sürən (e.ö. 1850-1505) sülalələrindən biri də Sukkal-mah sülaləsidir. Bu hakimiyyət mənsubları Sukkal ünvanı daşıyırdı. Sukkal-mah Elamın ali hökmdarı olub mənası "Böyük sukkal" deməkdir. Əyalətləri idarə edən hökmdarlar isə sadəcə Sukkal ünvanı daşıyırdılar. Sumer dilində Sukkal sözünün mənası eyni ilə türk dilində olduğu kimi "ağ saqqal, müdrik" deməkdir. Sumerlər bu sözü titul kimi vəzir və elçi anlamında da işlədirlər.

Kutur ünvanı ilə yanaşı Sukkal ünvanının da varislik ənənəsi ilə türklərə keçməsi elam tayfaları ilə türklər arasında etnik qohumluq ənənələrinin mövcudluğunu sübut edir. Göytürk xaqanlığı və Türqəş xaqanlığında da Sakkal hakimiyyət titulu idi. 706-cı ildə Türqəşlərin xaqanı Sakal xaqan olmuşdur. Görünür Sukkallar sülalə boyu və ya elit zümrəni təşkil edirdilər. Türklərdə Sakal boy adları da mövcuddur. V.Radlov Sakalı telenqit çuyların boyu, Kara sakalı isə kazax-qırğızların kiçik ordasının alçın tayfasının boy adı olduğunu yazır (Радлов. 1989, S.112).

Azərbaycan ərazisində Urmiya gölünün güneyində Zamu və İllipi ölkələrinin arasında, Zaqros dağının quzeyində Barsua ölkəsi yerləşirdi. III Salmanassarın m.ö. 858 və 856-ci illərdə Assuriyanın quzeyində və doğusunda yerləşən ölkələrə hərbi yürüşündən sonra yazdırdığı zəfər

lövhesində fəth etdiyi və xəraca bağladığı ölkələrin siyahısında Barsua ölkəsinin adı da verilmişdir.

E.Şrader Barsuanı Midiya ilə əlaqələndirərək yazır ki, Barsua Midiyanın batısında və Elamdan quzeydə Mannanın yanında yerləşirdi. Barsua adının oxunuşunu bəzi müəlliflər Parsua şəklində də qeyd edirlər. Barsua və ya Parsuanı irandilli və ya fars ölkəsi kimi təqdim etsələr də, bir çox görkəmli bilim adamları bu fikri təkzib edirlər. Barsua etnik mənşə baxımından Parsadan tamamilə fərqli bir ölkə idi.

Bir çox müəlliflər barsları subar və kas/kusi mənşəli hesab edirlər. Samilər Barsa Namri deyirdilər. Namrilər tarixi mənbələrdə həmçinin kassilərə mənsub xalq kimi qeyd olunur.

Midiya tarixinin müəllifi Dyakonov qeyd edir ki, Diyala çayının yuxarısında Zamua ölkəsinin və Mannanın qonşuluğunda yerləşən Parsua (elamca Pasava) akkad dilində "diyar, ölkə" mənasında olub fars dili və fars etnik adı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və Parsuanın farsların vətəni olduğu və onların e.ö. VIII-VII əsrlərdə burdan çıxarılaraq indiki Fars əyalətində yerləşdikləri haqqındakı iddialar tamamilə yanlışdır. Parsuada hər hansı bir irandilli toponim və şəxs adı mövcud olmamışdır (Дьяконов, 2012, S.179).

Lakin Dyakonovun Barsuanın farsların vətəni olmadığı haqqındakı fikri doğru olsa da, onun iddialarının əksinə olaraq pars/fars adı məhz Barsua adı ilə əlaqədardır.

Artur Unqnad Subirlərin Barsu və ya Parsu adlı tanrılarının olduğunu yazır. Bars kassilərdə də müqəddəs hesab olunurdu. Yunanlar bu adı Parsa, ərəblər isə Fars şəklində ifadə edirdilər.

Görünür müxtəlif heyvanları özlərinin totem əcdadı hesab edən bir çox öntürk xalqlarında olduğu kimi Subirlərin tanrılarından biri də türklərdə mənası pələng demək olan Bars olmuşdur.

Barsua ölkə adının subirlərin Bars tanrı adından yaranması daha gerçəkçi bir yozumdur. Bars da, qurd və öküz kimi ən qədim dövrlərdən türk xalqlarının əcdad totemi-onqonu olmuşdur ki, bu ön türk subirlərdən qalma tarixi ənənənin davamıdır. Qədim turanlı etnos olan subirlərin Bars teonimi sonradan türklərdə eponim və etnonim olaraq Barsil tayfa birliyinin adında öz əksini tapmışdır.

Bars sözü türk dialektlərində iki fərqli formada Bars və Tonqa adlanır.

Əfrasiyab-Alp Ər Tonqa və digər sak qəhrəmanları döyüşlərə adı Tövrət və Quranda çəkilən əfsanəvi hökmdar Nimrud kimi bars dərisinə bürünərək gedirdilər.

Türk ellərində geniş yayılmış El-Burs dağ adı ən maraqlı doğuran qədim toponimlərdən biridir. Xakasiyada Sayan dağlarında Baris dağ silsiləsi, Böyük Baris və Kiçik Baris mövcuddur. Dəməvənd dağının da qədim adı Bars dağı idi.

A.Unqnad və digər tarixçilər ərəb sözlüyünün mənasının subar dilində "vermək" olduğunu və onun tanrı adları ilə yanaşı işlədilərək Tanrıverdi, Allahverdi anlamı daşıdığını yazırlar.

Ön Asiyanın Barsua ölkəsinin əhalisi Assuriyanın dağıdıcı müharibələri səbəbi ilə məcburi köçlərə məruz qalmış Qafqaz, Volqaboyu və Cənubi Sibir ərazisində yerləşərək Türk etnosunun Barsil/Barsel boyunu təşkil etmişlər. Barsillər Bedi Barsilin başçılığı altında Göytürk xaqanlığı dövründə adları oğuzlarla birlikdə qeyd olunur. Barsillər sonrakı dövrdə Xəzər xaqanlığının qurucu boylarından və hakimiyyət qollarından biri olmaqla, Xəzər xaqanlarının hakimiyyət sülaləsi üçün dünür/bacanaq boyunu təşkil etmişlər. Barsillər türklərin sonrakı tarixində sabir/savir adı ilə tanınmışlar.

Qədim Barsillərin böyük qismi quzeyə doğru hərəkət edərək Xəzərin şimalında və şimal-şərq ərazilərində məskunlaşmışdılar. Sonradan danışığ dilində r-z əvəzlənməsi ilə Borçalı və Bozçala şəkli alan Azərbaycan ərazisindəki Barsellərin müasir varisləri bu günki Gürcistanla yanaşı Azərbaycanın güneyindəki öz qədim yurdları olan Urumu gölü ətrafında, Sulduz bölgəsində, Həmədan vilayətində, İranın Mərkəz ostanında Ərak vilayətində Bozçalı nahiyyəsində, Qomican, Təfriş, Fərahan, Növbəran, Fəməni kimi şəhərlərində də yaşamaqdadırlar. Borçalıları yanlışlıqla monqolların türkləşmiş Ararat boy birliyinə aid hesab edirlər.

Güney Azərbaycan ərazisində adları tarixi mənbələrdə kassi/kaşsu/kas/kusi şəklində qeyd olunan qüdrətli boy birliyi ilə əlaqələndirilən boylardan biri Kaşqaylardır. Bu türk eli İran coğrafiyasının batısında yaylaq və qışlaqları ilə böyük bir ərazini əhatə edir. Kaşqayların guya XI əsrdə səlcuklarla və ya daha sonra monqol-tatar yürüşləri zamanı bu əraziyə gəlib yerləşmələri qədim tarixi mənbələrdəki məlumatlarla təkrar olunur. Kaşqai etnoniminin kökü Kaşqa olub, sonrakı "i" ərəb-fars dillərinə xas izafət şəkilçisidir və türk dillərindəki lı, li, lu şəkilçilərinin qarşılığıdır. Etnonimin gerçək ifadə şəkli Kaşqa eli -dir.

Digər bir Kaşka ulusu Hatti/hitit dövründə e.ö. III-II minilliklərdə Anadolunun quzeyində Qara dəniz sahilləri yaxınlığında məskunlaşmış turanlı mənşəyə malik xalqdır. Bir çox müəlliflər Kaşqayları qədim adları tarixi mənbələrdə Kaşka ilu kimi qeyd olunan bu xalq ilə əlaqələndirirlər. Kaşquli boy adı Hitit dövrünün Kaşka-ilu adından yarana bilər. Anadoludakı qədim Kaşka eli də Kaşqaylar kimi heyvandarlıqla məşğul olub köçəri tayfalar idilər.

Biz də istər hatti/hitit dövründəki Kaşka ilu, istərsədə müasir Kaşqay eli adındakı Kaşqa etnoniminin kök etibarı ilə kassi/kas kökünə bağlı olduğu fikrini müdafiə edirik.

M.Zehtabiyə görə, Kaşqaylar digər türklər kimi tarixləri 4500 il öncəyə dayanan Sumerlərin varisləridirlər. Sumerlərdən sonra Kaşqaylar da İranın quzeyinə köçmüşlər.

Kaşqaylı araşdırıcıların da yazdıqları kimi Kaşqay eli bir çox boy birliyindən təşəkkül tapmış tayfalar konfederasiyasıdır. Bu konfederasiya İlhan tituluna malik xan tərəfindən yönətilir. Kaşqay eli bütün hakimiyyət dövrlərində özünüidarə hüququna malik olub müstəqil siyasət yürütmək cəhdlərinə görə daima mərkəzi hakimiyyətin müqaviməti ilə üzləşmiş və cəzalandırılmalara məruz qalmışlar.

Kaşqaylar Kaşquli (böyük və kiçik), Şeşbəyli, Dərəşorlu, Farsimədan və Amələ olmaqla beş böyük tayfaya və Qaraçaylı, Rəhimli, Səfixanlı, İğdır olmaqla dörd kiçik tayfaya bölünürlər. Bu tayfaların hər biri çoxlu tirələrdən ibarətdir.

Xuzistanın Bəhbəhan qəzası, həmin qəzaya bağlı Ağacari nahiyəsi, Ramhürmüz qəzası və Dizful qəzasına bağlı Sərdəşt nahiyəsi torpaqları qədim Qaşqay vilayəti / Qaşqay-yurda daxildir. Qaşqay türklərinin təqribən 4.80 %-i bu vilayətin torpaqlarında yaşayır. Qaşqayların İranda ümumi sayı 2 mln. 500 min nəfərdir.

Qaşqayların hakim sülaləsi olan İlhan adlı başçılar tərəfindən idarə olunurlar. Sülalə mənşə etibarı ilə Amələ tirəsinin Şahilu qəbiləsinə mənsubdur. Şah kassilərin günəş tanrısının adı idi. Şah-ilu adının mənası Tanrı Şah deməkdir. Qədim turanlı öntürklərdə teonimləri özlərinə boy adı kimi götürmə ənənəsi vardı ki, bu baxımdan türk qəbilə adlarının bir çoxu teofor adlardır.

Amələ tayfası xalq arasında "Qallazən" tirəsi kimi tanınır. Onlar savaşıçı tirədir, bu tirə öz kökünü Uyqur Türklərinə bağlayırlar. Fikrimizə görə qallazən adının kökü kassilərin endonimi olan qalzu adı ilə əlaqədar ola bilər.

Amelu Babil-kassi dövründə xalqın elit hissəsini təşkil edən sosial təbəqənin adı idi.

Kaşqayların elit təbəqəsini təşkil edən və İlhanların da mənsub olduqları Amələ tayfası öz adını bu qədim Babil-kassi elit təbəqəsinin adından götürə bilər.

Qəbilənin ən qədim tanınmış lideri XVI əsrdə yaşamış və Qandoman yaxınlığındakı Darviş adlı kənddə dəfn edilmiş Əmir Qazi Şahilu idi. Onun qəbri ziyarətəgah olduğundan, yəqin ki, hansısa bir müqəddəsliyə malik insan idi. Rəvayətə görə, o, şiəliyin İranın rəsmi dini kimi bərqərar olması üçün Şah İsmayıl kömək etmişdi. Şahilu ailəsi öz mənşəini ata tərəfdən Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənə (1453-1478), ana tərəfdən isə Şah İsmayıl Səfəviyə (1501-1526) bağlayır.

Kaşqayların Kaşquli boyunun adındakı quli tərkibi Elam və kassi dilində "böyük" deməkdir. Quli Elam və Sumer tanrısı idi. Beləliklə Kaşquli adının mənası "böyük kaslar" kimi izah oluna bilər.

Farsimədanlar (bəlkə Barsemedan) boyu: Yaylaqları Abade, Gomşə, Şehriza, Burucen, Dena kimi dağətəkləridir. Qışlaqları isə Kazerun bölgəsidir. Farsimədanlar,

Xuzistandan sonra Zagrosun ən çətin bölgələrində yaşamaqdadırlar. Türkçələri çox təmizdir. Farsimədan Kaşqay eli formalaşmadan önce bu bölgədə yaşayan qədim türk boyudur. Araşdırıcılara görə, Farsimədanlar Sumer özəllikləri daşıyırlar (Albayrak. C.2. S.988).

Dərəşorlu tayfası Kaşqayların ən böyük və nüfuzlu tayfalarından biri olub qədim köklərə malikdir. Assuriya çarı Asurhaddonun e.ö. 675-ci ildə şərq ölkələrinə, yəni Zaqros dağı yaylalarında yerləşən ölkələrə yürüşünə həsr olunmuş kitabədə deyilir: "Mən Barnaku ölkəsini ayaqlarımın altına aldım, xain düşmənlər Tilaşuri sakinlərini və onların Mihranilər tərəfindən idarə olunan Pitani adlı böyük şəhərini dağıtdım" (The Cambridge History of Iran. 1968, S. 100-101).

Kitabda həmin fəslin müəllifi İ.Dyakonov Barnaku ölkəsinin mənbələrdə qeyd olunan və Elamın şimal-qərbində yerləşən Bit-Bunaki ilə eyniləşdirir və yazır ki, Tilaşuri ərazi adı Silxazi adı ilə birlikdə Babillərin qalası kimi III Tiqlatpalasarin kitabəsində də qeyd olunur. Tilaşurini Həmədanın qərbində axtarmaq lazımdır. Pitani isə qədim Padan ölkəsidir.

Fikrimizə görə Tilaşuri yer adı Dərəşorlu adının qədim fonetik şəklidir. Dərəşorlu e.ö. VII əsrdə olduğu kimi bu gün də həmin ərazidə, Zaqros dağlarının şərqində yerləşir.

Dərəşorlu böyük Qaşqay elinin ən böyük beş tayfasından biridir və öz tərkibində 42 tirəni birləşdirir. Silxazi isə bu gün də Dərəşorluların yaylaq əraziləri və paytaxtları olan Şiraz adının qədim fonetik şəklidir.

Assuriya kralı Aşşurpanipal öz anılında Elamda Dur-şarri ölkəsini və Sunqursarra tanrısının adını çəkir (Cameron. 1936. S.118).

Albaniya hökmdar sülaləsi olan Mehranilərin tarixi ədəbiyyatda o cümlədən erməni mənbələrində İran mənşəli və Sasani nəslinin bir qolu olduqları fikri tamamilə yalınsdır. Onların kökü kassilərə dayanmaqdadır. Kassi hökmdarları və o cümlədən II Aqum Kakrim (e.q. 1530) özünü digər ölkələrlə yanaşı "Kassinin, Albanın, Padanın və Qutinin kralı" adlandırırdı. Kassi kralı Qandaşın digər oğlu kral I Aqum (e.ö. 1730-1709-cu illər) Mahri ünvanı daşıyırdı (Winkler. 1892, S. 80.)

Aqumun titulu olan Mahri adı sumer dilində böyük deməkdir. Ona görə də tarixçilər onu Böyük Aqum adlandırırlar. Kassi dilinin tədqiqatçısı Arnaut Fournet Aqum sözünü "başçı, rəhbər" kimi tərcümə edir ki, bu türk dilindəki Aqam sözü ilə ekvivalent təşkil edir (Arnaut. 1978, s. 6).

İran tarixinin görkəmli araşdırıcısı alman Fridrix Şpigel yazır ki, Mehrani sülaləsinin ilkin məskunlaşdığı ərazidə yaşayan Gündüzlü türk tayfası əfşarlara aid olub Bəxtiyarilərlə birlikdə Elam-Susiana dövrünün yerli 3-cü avtohton xalqını təşkil edir (Spigel. 1863. S. 12-13).

Kökləri Ön Asiyanın qədim xalqlarına bağlı olan Azərbaycan hakim sülalələrindən biri də Yekanlılardır. E.ö. IX-VIII əsrlərdə Fərat çayının qərbində, Karkamış ilə Patt arasında, Kummux yaxınlığında müasir Hələb və ətrafını əhatə edən ərazidə yerləşən paytaxtı Arpad olan Bit-Aqusi, yəni Aqus dövlətinin qurucusu xett-urartu mənşəli Yekanlı Qusi adlanırdı. Yekanlı adı Güney Azərbaycanın bu gün də mövcud olan Ustacılı boyuna mənsub Yekanlı tayfa adı ilə böyük bənzərlik təşkil edir. Yekanlar Mərənd və Güney Azərbaycanın digər ərazilərində məskunlaşan boy birliyidir.

Arpad yəqin ki Turanlıların qədim eponiminin adından götürülmüşdür. Arpad sonradan On oqur türk boy birliyinin başbuqu və Macar dövlətinin yaradan kralın adı idi.

B.Landsberger Kassilərdə kral sözünün gyandiz şəklində ifadə olduğunu yazır. Gündüzlü adını Kassi kral sülaləsinə aid etmək olar.

Avropa tarixçiləri Luristanı uksi və kassilərin-turanlı ön türklərin vətəni hesab edirlər.

Luristan şahsevən, çardolu və qaşqay türklərinin qədim yerləşim ərazilərindəndir. Luristana daxil edilən Bəktiyari vilayətinin bir çox şəhərlərində qaşqay, lirki, ağacəri türkləri yaşayıb, Buricin qəzası qaşqay türklərinin qədim məskənidir.

İranın bir çox ərazilərində məskunlaşmış qədim Ağacəri türk boyu güman edildiyi kimi ağacla əlaqədar olub "meşə insanları" anlamı daşımır, fikrimizə görə ağacəri sözü "ak çəri" adının təhrif olunmuş şəklidir və mənası "seçkin, yücə döyüşçü" qvardiya deməkdir.

F.Shoberl, Balfour, E.Maranesi kimi araşdırıcılar Bəxtiyarilər, Fahliyanlar, Mamasanilər və cənub əyalətlərinin digər elat tayfalarının öz mənşəyini ən uzaq antik dövrlərdən götürdüklerini və İskəndərin zamanında eyni bölgələrdə məskunlaşan vəhşi döyüşçülərin nəslindən hesab edirlər. Onlar bu köçəri heyvandar tayfaları farslardan kənar bir mənşəyə mənsub olduqları fikrini irəli sürməkdədirlər (Shoberl, 1828, S.19; Balfour, 1885, S.192).

İranın qərb ərazilərində məskunlaşmış maraqlı tarixə malik ən böyük tayfalarından biri Mamasani eli Rüstəm, Bakəş, Cavidemahuri, Fahliyan və Doşmanziari boy birliyidir. Mərkəzləri Fars ostanında Nurabad şəhərində yerləşən Mamasani/ Mamasəqanları lurlarla bağlasalar da yerləşim yerlərinin tarixən türklərə məxsus olduğunu bir çox araşdırıcılar qeyd edirlər. Mamasanilərin bir çoxu özlərini mənşə baxımından türk hesab edirlər. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, gürcü çarı Parnavazın da mənsub olduğu qədim hakimiyyət sülaləsi olan Mamasəqanlar da turanlı sak tayfalarına mənsub olub Zaqros-Anadolu tərəfdən gəldikləri haqqında fikirlər mövcuddur.

Mamasanilərin ən böyük və nüfuzlu olan Bakeş boyu isə tamamilə türkdür. Ön türk xalqlarından olan Qutilərin e.ö. XIII minilliyin sonlarındakı krallarından biri İnuma-bakeş titulu daşıyırdı. Bakeş boyunun Karai, Alvand, Babar Salar, Gacar kimi tirələri tamamilə türk adları daşıyır.

Fikrimizə görə Bakeş adı kassilərin Buqaş/Baqa tanrı adları ilə əlaqədardır. Terrien de Lakouperi və F.Hommel Bakları kassilərin ən böyük boy birliyi hesab edirlər. Onların fikrincə Baktiyari, Baktriya, Baqestan, Baqdat, Baktan kimi adlar Bak tayfasının adı ilə bağlıdır (Terrien de Lacoperie.1894, S.326).

Assuriyanın dağıdıcı hücumları nəticəsində Bak boy birliyinin 100 qəbiləsi Elam və Zaqros dağları yaylalarındakı öz yurdlarını tərk edərək şərqə doğru hərəkət edərək Çin sərhədləri yaxınlığında və digər ərazilərdə məskunlaşmışlar.

Antik müəlliflər Arrrian və Kurti Rufus Makedoniyalı İsgəndərin Əhəməni şahı III Daranı təqib edərkən Zaqros dağları ərazisində döyüşkən Mamasani tayfası ilə mübarizə apardığını yazırlar (Kvint Kurti Rufus. 2007).

Mamasanilərlə qonşuluqda türk Qurd-şoli ulusu yaşayır.

İran adlı coğrafiyada ən geniş yayılmış boylardan biri Xalaç elidir. Mərkəzi ostanda böyük bir el olan Xalaçların bir qolu Azərbaycana və Anadoluya bağlı olmuş, digər qolu isə Orta Farsda, ehtimal ki, Səlcuqilər zamanında Xələcistan adlanan ərazidə məskunlaşmışlar. Qaşqailər və Xalaclar arasında bir zamanlar sıx əlaqə mövcud olmuşdur. Bir sıra müəlliflər daha irəli gedərək Qaşqayları Xaləc qəbiləsinin bir qolu hesab edirlər.

Farsimadanlar iddia edir ki, onlar Xalaç mənşəlidirlər və İranın cənubuna köçməzdən əvvəl Tehranın cənub-qərbində yerləşən Xalacistanda məskunlaşıblar. Hindistan və ərəb müsəlman müəlliflərinin əsərlərində Xalaç adını qədim ifadə tərzinə uyğun olaraq Khalji formasında yazırlar.

Xalaç adının xalq etimologiyası ilə qal-aç kimi izahı tarixi gerçəkliyi əks etdirmir. Biz xalaç eli adının kassilərin qalzu adından yarandığı fikrindəyik. Türklərin dövlət-ulus-xalq anlamında istifadə etdikləri el terminin kökü sumer-akkadların il/elu sözünə bağlı olub onun müasir ifadə şəklidir.

Bütün bu tarixi etnoloji dəlillər sübut edir ki, Kaşqay eli və Xalaç/kalaç elinin etnik mənşəyi ümumi Kaş/Kas -Kaldi/Qalzu etnik kökünə bağlı olub, Ön Asiyanın Kassi adlanan qədim ön türk etnosu ilə əlaqədardır. Kassilərin ednonim-özdənlikləri Qalzu şəklində idi.

A.Qordlevskiyə görə Oğuzlardan xeyli əvvəl Kiçik Asiyanın türkləşməsi başladı. Kalaç, Karluk, Kanqlı kimi türk tayfaları oğuzlardan xeyli əvvəl, eramızın I minilliyinin əvvəllərindən Kiçik Asiyaya və yaxın bölgələrə gələrək yeləşmiş və "ölkənin yerli əhalisinə çevrilmişlər" (Гордлевский, 1941. S.22) .

V əsr erməni tarixçisi Lazar Papetsinin verdiyi məlumata görə 482-ci ildə erməni ordusunun sparapeti Mamikonyan və gürcü çarı Vaxtanq Qorqosalın qoşunları sərkərdə Mihranın başçılığı ilə Cənubi Qafqaza soxulmuş Sasani ordusu ilə Ermənistan və Gürcüstanın sərhəddində Kür çayının vadisində Kəngər dağında yerləşən Kəngərlərin ölkəsində qarşılaşdılar. Digər suriyalı tarixçi Mar Aba da Xosrovun Kanqarlarla döyüşdüyü haqqında yazır. Erməni tarixçisi Xorenli Musa Sasanilərin savaşıdığı Kəngər ölkəsinin Göyçə gölünün şimalında Gürcüstan və Ermənistan sərhəddində yerləşdiyini yazır (Кляшторный. 2003, s.225).

Həmədan şəhərinin yaxınlığındakı Kanqavar şəhərinin adı kəngər boyuna bağlıdır. I əsr yunan tarixçisi əslən Xuzistandan olan Xaraksli İsidor Kanqavarın Midiya şəhəri olduğunu yazır və orda Artemidanın məbədi haqqında bəhs edir. Kanqavarda bu gün də əzəmətli tarixi abidənin qalıqları mövcuddur. Kəngər/Kienqir Sumer dövlətinin adı idi.

Ən qədim turanlı türk boylarından biri, kökü sumerlərə bağlı olan kəngərlər keçmişdə olduğu kimi bu gündə əzəli ön türk əraziləri olan Quzey Azərbaycanda, Naxçıvanda, Qarabağda, Güneydə isə Qumda, Araz çayı sahili boyunda, Tehrandə yaşamaqdadırlar.

Tarixi ədəbiyyatda iran mənşəli sözlər kimi izah edilən Türk hökmdarlarının padşah ünvanı Sumerdə hakimiyyət titulu olan patesi adının təhrif olunmuş şəklidir. Digər hakimiyyət titulu olan Şah isə Kassilərin hakimiyyət titulu kimi də istifadə olunan günəş tanrısı Şah adı ilə bağlıdır.

Türkləri İran ərazisinə gəlmə, özlərini isə avtoxton hesab edən paniranistlərin iddiaları tarixi mənbələrlə əks olunan dəlillərlə təkzib olunmaqdadır.

Fars etnoniminin gerçek etimologiyası da onun iran-aryan mənşəli olduğunu da şübhə altına almaqdadır. İran və Ön Asiyanın qədim tarixi üzrə böyük avtoritet hesab olunan İ.Dyakonov irandilli tayfaların İranın qərbinə e.ə. I minilliyin əvvəllərində gəlməsi haqqında özünün də əvvəllər tərəfdarı olduğu və rəsmən qəbul olunmuş görüşlərin heç bir pozitiv dəlillərə əsaslanmadığını yazır. Yazılı mənbələrdə ilk fars hakimiyyət sülaləsi hesab olunan olan Əhəmənilərin e.ö. VII əsrin əvvəllərində yaşadıkları təsbit olunduğundan bu tarix sözsüz şəkildə irandilli xalqların Ön Asiyaya gəlişləri tarixi kimi qəbul olunmaqdadır (Дьяконов, 1971, S.128).

Lakin Əhəmənilərin etnik mənşə baxımından iran-aryanlara mənsub olmaları məsələsinin özü belə tarixçilər arasında müəyyən mübahisələrə səbəb olmuşdur. Onlar Pers imperiyasının I Daraya qədərki qədim dövrünün Əhəmənilərə aid edilməsini düzgün hesab etmirlər.

Kirlə bağlı onu vurğulamaq lazımdır ki, Kirin İranın özündən heç bir şah kitabəsinə rast gəlinmir. Kirin adına yazılmış Pasargad yazıları əslində Daranın legitimliyini gücləndirmək üçün I Dara tərəfindən sifariş edilmişdir. Əhəmənilər anzanit türkləri idilər. Onlarda türkcə olan Okus (II Dara), Kodaman (III Dara) adları vardı. Kserksin sərkərdələrindən birinin adı Aryaman idi.

Şərqdən gələn İran tayfaları ilk öncə Urmuyə gölünün güneyində Midiya və Barsua ərazisində məskunlaşmışlar. Onların tarixdəki mövcudluğu assur salnamələrində Anşan və Parsumaşla əlaqədar çəkilir.

Alman assuroloqu F.Hommel Barsua-Pars məsələsinə aydınlıq gətirərək yazır: "Midiyanın Urmiyadan aşağı vilayəti olan Parsua adı Assur mətnlərində Barsua kimi yazılmışdır. Əhəmənilərin ilkin olaraq hakimiyyəti ələ keçirdikləri Midiyanın Barsua əyalətində yerli əhali alaroid, yəni turanlı idilər. Əhəmənilər bu adı Elamdan aşağı ərazini işğal edəndən sonra ora daşdılar. Bu İran xalqının Baktriya dan Midiyaya və ordan da Parsuaya köçləri haqqındakı tarixi bəlgələrə də uyğundur. Bu Zənd Avesta ənənəsindən də aydın göründüyü kimi Parsua ilə Persianın etnik mənşə baxımından bir-biri ilə heç bir əlaqəsi mövcud deyil, bu sadəcə sözlərin təsadüfi bənzərliyindən ibarətdir. Əhəmənilər Elamın cənubunda ələ keçirdikləri mərkəzdən kənar təhlükəsiz ərazidə Parse şəhərini salmışdılar. İran yaylasındakı Midiya dövlətini özləşdirərək böyük bir imperiyaya çevirən Dara bu şəhəri əzəmətli bina və saraylarla zənginləşdirdi. Bu əyalət şəhərin adına uyğun olaraq Persiya şəhəri-Parsaqrad adlandırılmışdır" (Hommel. 1889. S. 89).

Əvvəlki fəthlərin ənənəsinə uyğun olaraq Kir yeni bir paytaxt qurdu. Pasargad adlanan şəhərin Elamca gerçək adı Kassilərə aid olub Bakratataş idi.

Qədim dövrün digər böyük tarixçisi A.Billerbekə görə Barsuadan Güneyə doğru hərəkət edən Ari tayfası olan perslər indiki Şiraz vilayəti və Niris dağlarını əhatə edən Fars əyalətində məskunlaşmışdılar və tədricən öz torpaqlarını Belucistana qədər genişləndirmişdilər. Onların qonşuluğundakı Azərbaycan və Ardilanda qədimlərdən etibarən kassilər məskunlaşmışdılar. Perslərin Əhəməni ailəsinə mənsub knyazları Çispis idi. O Midiya kralı Kiyaksarın Nineviyaya yürüşünə qatılaraq ona dəstək vermişdi. O Anşan knyazının varis qızı ilə evlənmişdi və bu səbəbdən də önəmli bir ərazi olan Anşanı ələ keçirərək öz oğlu Kirin idarəsinə vermişdi. Onu isə hakimiyyətdə oğlu Kambiz əvəz etmişdi. Kambizdən sonra Pers dövlətinin qurucusu olan oğlu Böyük Kir Anşan kralı olmuşdu (Billerbeck. 1893, S.50).

Amerikan tarixçisi Matt Waters, Kambiz və onun oğlu II Kirin fars olmadıqlarını, əslən elamli olduqları fikrini müdafiə edir. O Kir/Kuruş adının elam dilində olduğunu və mənasının "qayğıkeş, diqqət göstərən" anlamı daşdığını yazır.

Hikmət Bayura görə Kirin bir Anşanlı olduğu mənbələrdə göstərilmişdir və onun İran və ya arilərlə hər hansı bir əlaqəsi haqqında orda bir bilgi yoxdur. İran və iranlı adı yalnız I Daradan sonra meydana çıxmışdır. Kirin əsl adı Ağradat olmuşdur (Bayur. 1930. S. 371).

Mövcud olan bir fərziyyəyə görə Barsuanın güclü qəbilələrindən olan artalı Akaməniş sülaləsi assurların bölgəyə aramsız dağıdıcı basqılarından qorunmaq üçün burda məskunlaşmış və özlərinə tabe etdikləri iranlı tayfalarla birlikdə cənuba hərəkət edərək Fars adlanan əraziləri ələ keçirmişlər. Əhəmənilərin adlarıdakı türkcə Arta adının (Artaban, Artaksers) mövcudluğu da bu fərziyyəni doğrulayır.

Özlərini ari/ariyana adlandıran irandilli tayfalar öncə Urmiyə gölü tərəfdə yaşadıkları Assuriyanın Parsua əyalətinin adını özlərinə etnik kimlik olaraq qəbul etmiş və bu adı Parsa şəklində yeni vətənlərinə şamil etmişlər. Bu ad sonradan ərəb dilində Fars adı ilə əvəz olunmuşdur. Parsa və Parsua adları yəqin ki, eyni sözün müxtəlif variantlarıdır və araşdırıcılar bu sözün İran dilində olduğuna şübhə ilə yanaşırlar. Alman alimi E.Hertsfeld Parsuanı assur sözü hesab edir və mənasının "kənar ölkə", "diyar" olduğunu bildirir (Фрай, 2002. S.102).

İndiyə qədər məlum olan iki yüzdən çox qədim İran kitabə yazılarından yalnız I Daranın təxminən e.ö. 519-cu ildə qədim fars, elam və akkad dilində tərtib olunan məşhur Bisütun qaya kitabəsi əsl tarixi abidə xarakteri daşıyır. Bisütun kitabəsinin elam və akkad mətnlərində Əhəmən adı çəkilmir, Kir və Kambiz özlərini yalnız Çişpişin varisləri hesab edirlər.

Persopoldan əldə edilən və II Kirə aid edilən 93 nömrəli dairəvi möhürdə və Kambizə aid yazılarda Çişpişin oğlu Kir onun oğlu Kambiz və onun oğlu Kir Anşan hökmdarları kimi qeyd olunaraq Əhəmənin adı çəkilmir. Yalnız Pasaqard kitabəsində Kirin əhəmənilərə aid olduğu bildirilir ki, o sonradan da yazılmış ola bilər (Ибрагимова, 2014).

Kir Midiya hakimiyyətini xəyanətlə ələ keçirdiyi kimi Sasani Ərdəşir də Parf Arşakid və Mehranilərə xəyanətlə hakimiyyəti ələ keçirən bir uzurpator idi.

Qərbin görkəmli iranist tarixçiləri Makvard, Noldeke və Hertsfeldin rəyinə görə

Parfia tarixinin mühüm qismi saxtalaşdırılaraq Şahnamədə Kəyanilərin tarixi şəklində qələmə verilmişdir.

Türkləri müxtəlif adlarla təhqir edən paniranistlər bilməlidirlər ki, Hind-arilərin arya adı fin-uqor dilində "qul" anlamındaki orya sözündən yaranmışdır.

Amerikalı tədqiqatçılar E.Bryant və L.Pattonun da qeyd etdikləri kimi e.ö. 1500-cü illərdə Şərqi Avropadakı hind-avropa kütləsinin bir qolunu təşkil edən hind-arilər Xəzər dənizinin quzeyindən Şərqə doğru Ural üzərindən hərəkət edərkən burda fin-uqorlarla uzun zaman kontaktda olmuşlar. Fin-uqorlar Ural dağları tərəfdə hind-arilərin yollarını kəsmiş və əsarət altına alaraq uzun müddət bu regionda məskunlaşmağa məcbur edərək onlardan qul kimi istifadə etmişlər (Bryant - Patton. 2005, S.271).

M.Müller Baron Bunsene yazdığı məktubda Qədim sanskrit dilində Ar kökündən Arya sözünün yarandığını və mənasının üçüncü kastaya, yəni hüquqsuz, kölə kateqoriyasına mənsub insanlara verilən "arya", yəni qara camaat, aşağı təbəqəyə mənsub kişi və ya adam demək olduğunu yazır. Guya sonradan bu söz Arya şəklində şərəfli, torpağın sahibi, ağası anlamı daşımışdır (Müller. 1854, S. 21).

Qədim Oğuzlar farsları "Soqaq" adlandırırdılar, Qədim Türk dili lüğətində bu sözün mənası acgöz, gözüdoymaz, paxıl, xəbis deməkdir (Древнетюркский Словарь. 1969. S.508).

Azərbaycanın ən qədim dövrlərdən türklərin vətəni olduğu tarixi mənbələrdə də, əks olunmuşdur. İslam dövrünün məşhur tarixçilərindən olan İbn əl-Əsir "El-kamil Fi't-tarih" adlı əsərində Musa peyğəmbərin dövründən bəhs edərkən yazır: "Fars padşahı Mənuçöhrin dövründə Yəmən padşahı öz sərkərdəsi Şimr Bin Attafı ora göndərdi. Azərbaycana girib türklərlə vuruşdu. Nəhayət, türklər məğlub oldular və Şimr Bin Attaf ordusunun getdiyi yolu Azərbaycanda məşhur olan iki daşın üzərinə yazdı." Göründüyü kimi, Hz. Musanın dövründə, yəni eramızdan əvvəl XIII əsrdə, ondan sonra isə, yəni Manna-Med dövründə bugünkü Azərbaycanda türklər yaşamış, hökmranlıq etmiş, sivilizasiya yaratmışlar.

Şübhəsiz burda Türk adı ilə İbn əl-Əsir Azərbaycanın Urmiyə gölünün hövzəsində Zəncana qədər olan ərazidə mövcud olmuş və yüz illər ərzində Assuriya və Babilə qarşı mübarizə aparmış Turukkuları nəzərdə tutur. Son tədqiqatlarla Turukku adının gerçək oxunuşunun Turuk olduğu müəyyən edilmişdir.

Tarixi ədəbiyyatda əfsanəvi Mənuçöhr Akkad kralı Manuştusu ilə eyniləşdirilir.

Turukların adı Assur mixi yazı lövhələrində ilk dəfə kral I Şəmsi Adadın (e.ö. 1813-1782) dövründə və sonuncu dəfə yenə Assur kralı I Adad-Nirarinin (e.ö. 1307-1274) dövründə çəkilir. Alimlərin əksəriyyəti Musa peyğəmbərin e.ö. XIII əsrdə (e.ö. 1391-1271) yaşadığı ehtimalını irəli sürürlər. Bu Turukların mövcud olduğu tarixi dövrə uyğun gəlir.

Turukkular bürünc və dəmir dövründən etibarən Mesopotamiyada və Ön Asiyanın Zaqros dağları yaylalarında yaşamış qədim turanlı etnosdur. Turukku ölkəsi Zaqros dağlarının şimal-qərb vadilərində Urmiyə gölü hövzəsində yerləşirdi. O bir çox bəylik dövlətin birliyindən yaranmış konfederativ xarakterə malik idi. Onun Aratta dövləti ərazisində yerləşdiyini əhalisinin mənşə etibarını ilə subirlərə, hurilərə, qutilərə, mannalara mənsub hesab edirlər.

Turukkuların türklüyü haqqında ilk dəfə qəti fikir bildirən alman assuroloqu Frits Hommel olmuşdur. 1880-ci illərin ortalarında yazdığı əsərdə o bu haqda deyirdi: "Turukilər Xəzər dənizi tərəfdən gələrək Midiya dağlarında yerləşən köçəri türk tayfaları kimi qəbul etmək olar. Beləliklə, Türk adının qədim forması Turukdur. Bizans müəllifləri də bunu Turkxoi şəklində yazırlar. Türk tayfaları ilə çox yaxın qohum olan sumerlər də Midiya dağları üzərindən İkiçayarasına Babilə gəlmişlər" (Hommel, 1885, S. 501).

Turukku krallarından birinin adı Pişendan idi onun oğlu isə Tibiti adlanırdı. Bu ad İskitlərin kralı Tabiti ilə böyük bənzərliyə malikdir (Kisch. 2011, S.168).

Pişendan adı Turan padşahı Əfrasiyabın atası Peşəngin adı ilə bənzərlik təşkil etməkdədir.

Assuriya hökmdarlarının Turukkularla mübarizəsi uzun illər ərzində davam etmiş və onları tam şəkildə itaət altına almaq mümkün olmamışdır. Turuk, Tukriş və Qutilər öz yrdlarını tərk edərək şərq ərazilərində məskunlaşmışlar.

Müasir araşdırıcı J.Stokes Qutilərin Azərbaycan türkləri olduğunu və e.ö. I minillikdə bu "Azəri Quti" qəbiləsinin Babil imperiyasının Akkad hökmdarlarını məğlub etdiyini yazır. Onlar təqribən yüz il ərzində Akkad ərazilərində ağalıq etdilər və hakimiyyətlərini Dəclə çayı sahillərindən İran yaylasına qədərki ərazilərə genişləndirdilər. Ancaq e.ö. VI əsrdə Azərbaycan əraziləri bir çox qəbilə tərəfindən işğala məruz qaldı (Stokes. 2009, S. 79).

Urmuyə gölünün ətraf əraziləri türklərin tarixində önəmli rol oynamış, bir çox türk xalqları bu ərazidəki boy birliklərindən təşəkkül tapmışlar. Urmu adı bu gölün ətrafında məskunlaşmış turanlı urum xalqının adından yaranmışdır. Urumlar Sumerin Ur şəhəri əhalisi ilə əlaqələndrilir. S.Kramer Sumerin Ur şəhərinin adının Sumer mixi mətnlərində Urim şəklində yazıldığını qeyd etmişdir.

Tarixi qaynaqlara görə hər bir Sumer şəhəri orda məskunlaşmış tayfanın adını daşıyırdı. Sumeri tərk edib Mesopotamiynın quzeyi, Zaqros dağları və Urmuyə gölünün ətrafındakı ərazilərə köçən Ur əhalisi burda urum xalqını meydana gətirmiş və Urartu dövlətinin əsas qurucu boylarından birini təşkil etmişlər. Urartu adı da ehtimala görə bu boyun adı ilə əlaqədar olub "Ur insanların ölkəsi" deməkdir. Urum dövlətinin adı "Oğuz xaqan" dastanında da keçməkdədir və sak-kimmerlərin bu əraziyə yürüşlərini özündə əks etdirir. Oğuz xaqan Urum dövləti və onun xaqanı Urus xaqana qarşı da mübarizə aparıb onu özünə tabe edərək xəraca bağlayır. Oğuz dastanındakı Urus xaqan Urartu kralı Rusanın prototipidir. Oğuz xaqanın Ön Asiyaya yürüşü sak-kimmerlərin Kiçik Asiya və Mesopotamiyaya yürüşləri ilə eyni dövrə, Urartuda Urum kralı Rusanın hakimiyyəti dövrünə uyğun gəlir.

Urumlar türk tarixindən izsiz qeyb olmamışlar. Ərəb səyyahı İbn Battuta İran səyahəti zamanı, İran'ın bir çox önəmli şəhərlərində olmuş və bu yerlərə Yezdühasdan çıxıb daha çox Türklərin yaşadığı Dəşt-i Rûm adlı yerden keçdiyini yazır, onun bəhs etdiyi Dəşti Rum "urum çölü" anlamındadır.

Z.V.Toqanın da qeyd etdiyi kimi Türkiyə ərazisində yaşayan eymlər, Azərbaycanın hər iki hissəsinin geniş ərazilərində və Urmuyə gölü ətrafında yaşayan ayrumlar urumların törəmələridirlər. Urumların digər qolu xristian-provaslav dininə etiqad edən və vaxtilə öz tarixi vətənləri Anadolu ərazisindən köçüb Kırmda, Gürcüstanda və Qara dənizin digər ətraf ərazilərində yaşayan və dilləri təmiz türkcə olan urum adlı qədim xalqdan ibarətdir. Urumlar özlərinin qreklərlə əlaqələndrilmələrinə qəti etiraz edirlər.

Tarixi ədəbiyyatda İran-aryan əraziləri kimi qələmə verilən Gurqan və Mazəndaran İran tayfaları bu əraziyə gəlmədən öncə turanlı ön türk tayfaların yaşadığı əzəli yurdları olub "qurdların ölkəsi" adlanırdı .

Bir versiyaya görə Avropadakı Balkan ərazisindən hərəkət edən hind-iran tayfaları Qafqaz dağları üzərindən güneyə doğru hərəkət edərək Xəzərin güneyindəki Mazandaran-Hirkaniya üzərindən şərqə doğru irəliləmişlər. E.ö. 1700-1500-ci illərdə burda onların qarşısını turanlı öntürklər kəsmiş və iki əzəli düşmən arasında ilk qarşıdurma da məhz burda baş vermişdir. Bu

qarşıdurma Riqveda, Avestada, Şahnamədə, Təbəri və Məsudinin də əsərlərində öz əksini tapmışdır (Siyablı. 2022)

Mazəndəran adı "Mərzi-Turan" adının təhrif olunmuş şəklidir. Məzduranın, yəni Turan sərhəddinin müəyyən olunması hadisəsi anonim "Məcməl ət təvarix" əsərində və Təbəri tarixində öz əksini tapmışdır. Yazıldığına görə Turan xaqanı Əfrasiyabla Meniçöhr arasında savaş Təbəristanda-Hirkaniyada baş vermişdir. Meniçöhr Əfrasiyabın təqibindən xilas olmaq üçün Aməl qalasına sığınır. Əfrasiyab on il Aməl şəhərini mühasirədə saxlayır. Lakin meydana çıxan çətinliklər və əsgərlərin xəstəliklərə düşər olması üzündən Mənuçəhrə barış təklif edir. Hər iki hökmdar razılığa gəlirlər ki, ox atmaqla iki ölkə arasında yeni sərhəd müəyyən olunsun. Bu məqsədlə Araş adlı təbəristanlı mahir bir ox atan Dəməvənd dağına çıxaraq Türkiyə tərəfə bir ox atır və ox Səraxs və Mərv arasındakı Mərzidurana (Mərzi Turan) düşür və Bəlx çayı İran və Turan arasında sərhəd kimi müəyyən edilir. Əfrasiyab işin belə sonuculanmasından məyus olur, çünki püşk nəticəsində fəth etdiyi böyük bir ərazi Mənuçəhrə qalmışdı. Lakin and içib barışı imzaladığı üçün çarəsiz qalıb razılaşmaya riayət edir (Taberi, 2007, S. 327-328).

Oxçu Araşın adı bir etnonimi də özündə əks etdirə bilər. Araş ən qədim türk boylarından olan Afşarların əsas tirələrindən birinin adıdır. Hindistan Vedalarını araşdıran alman bilim adamı Herman Brunhofer Hirkaniyanın hindlilərin Turvaşa adlandırdığı türklərin vətəni olduğunu və Hirkaniya-Vhirkana sözünün mənasının "qurdlar ölkəsi" demək olduğunu yazır. O, Şahnamədə bəhs olunan Mazəndəran kralı Auladın əslində Hirkaniya kralı Aulana olduğunu "Aula"nın qədim riqveda dilində qurd kimi izah edir (Hermann. 1893, S. 32).

Təbəri Tarixində və digər tarixi mənbələrdə qeyd olunduğu kimi Əfrasiyabın paytaxtı əvvəlcə Bəlx şəhəri olmuş, Mənuçəhrlə razılaşmadan sonra paytaxt Amudəryanın quzeyinə, indiki Səmərqənd ətrafına, yəni onun adını daşıyan Əfrasiyab şəhərinə köçürülmüşdür. Bəlx çayı İran və Turan arasında sərhəddi təşkil etmişdir.

Vhirkən-Qurqan eyni iki dialekt fərqi adın gerçək ifadə şəkli Quri-qan şəklindədir. Burada Kuri qədim türk dilində qurd anlamı daşıyır. Alman araşdırıcı Haussige görə Çince Hun dövlətinin adı olan Hiung-nu adını onun ilk tərkibi olan kuru-"kurt" adından və ok-"kral" sözündən yaranan bir Altay dilində kəlmə kombinasiyası olaraq qəbul etmək mümkündür (Haussig, 1956, S.21-22).

Herman Vamberi fars dilindəki qurd anlamında qurq sözünün qərbi türk ləhcələrindəki "qurt" sözü ilə əlaqədar olduğunu yazır (Wambery. 1879, S.202).

V.Bartold, Biruni ve Afvinin əsərlərinin bir çox əlyazma nüsxələrində Kun (Hun) adı yerinə Furi sözünün işləndiyini yazır. Müsəlman coğrafiyaçılarının əsərlərində Qırğızların doğusunda yaşayan Furi ulusunun və bölgənin gerçək adının əslində Kuri olduğunu və Bori-qurd sözünün fonetik şəkli olduğunu yazır. Tarixi ədəbiyyatda bu qırğızlar Furi qırğızlar adlanır (Bartold, 1975, S. 155-156).

Sumeroloqlar B.Landsberqer və Osman N.Tuna sumer dilində Bar-barru sözünün qurd demək olduğunu yazırlar və bu söz ön türk sumerlərdən onların tarixi varisləri olan türklərə Börü formasında miras qalmışdır.

Varislik ənənələrinə uyğun olaraq ön türklərin tarixən məskunlaşmış olduqları ərazilərdə bu gün də yaşayan türklərdə "qurd" adlı boylar mövcuddur. Vaxtı ilə kassilərin məskunlaşdıqları Fars vilayətində Zaqros dağlarının cənub-şərqində Xürrəmbid şəhristanının Səfaşəhr ərazisində sayı 3-4 min nəfər olmaqla Qurd tayfası yaşamaqdadır.

Xəzər dənizinin cənub-şərqində yerləşən yunan mənbələrində Hurkaniya, ərəblərin Təbəristan adlandırdıqları Qurqan (farsca Varikan) əhalisinin 60%-dan çoxunu türkmən və digər türk əhalisi təşkil edir. Ordakı Qurt-quyu nahiyyəsi ən böyük yaşayış məskənlərindən biridir. Mazandaranda qacar, əfşar tayfaları ilə yanaşı Novşəhrdə qurd boyu da yaşayır. Rey qəzasında qurd-beçə tayfası məskundur. Xəmsə elində 10 min nəfərə qədər qurd-böyli eli yaşamaqdadır. İraqi-əcəmdə və Tehrandə 2500 xanə türk-mafı boyu yaşamaqdadır (Albayraq, S.327, 331, 333).

Sovet dövrü tarixşünaslığında Azərbaycanı türk dünyasından qoparmaq məqsədi güdən və onun xalqını türkləşmiş irandilli tayfalardan ibarət bir etnos kimi qələmə verən rəsmi görüş hakim idi. Bu tezisə görə Azərbaycan əhalisi mənşə etibarilə irandilli tayfalardan ibarət bir ölkə olmuş və Azərbaycan adı da Əhəmənilərin Kiçik Midiyada satrapı olan Atropatın adından yaranmışdır. Beləliklə, gerçək tarixlə heç bir əlaqəsi olmayan bu uydurma tezisə görə Azərbaycan xalqı etnik mənşə baxımından tarixin gec dövrlərində Səlcukların gəlişi ilə guya türkləşməyə məruz qalmış irandilli tayfalardan ibarət olmuşlar.

Azərbaycan adının Atropat və Aturpatakan adından yaranması və mənasının odlar yurdu və ya "atəşi qoruyanlar" ölkəsi olması haqqında uzun illər ərzində davam edən tezis tarixi gerçəkliklə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Azərbaycan adının Atropatın adından yarandığı haqqında Antik müəlliflər Strabonun və Arrianın uydurma tezisi görkəmli tarixçilər Z.Bünyadov və Y.Yusifovun rəhbərliyi ilə nəşr olunmuş "Azərbaycan tarixi" kitabında da, ciddi tənqiddə məruz qalaraq əsassız bir iddia kimi

rədd edilir. Midiyada Atropat adlı bir hökmdarın olması və Aturapatakan adlı bir ölkə adı yunan müəlliflərinin bir uydurması və ya ölkənin gerçək adının yunan dilində təhrif olunmuş şəklidir. F.Şpiqelə görə əvvəllər Midiya ölkəsi bütövlüyə malik olmuş, sonralar o, iki hissəyə bölünmüşdür. Böyük Midiya adlanan şimal hissəsi Atropatena adlanan cənub hissəsindən ayrıldı. Yunan mənbələrində yazıldığı kimi guya bu ayrılığın səbəbi Makedoniyalı İsgəndərin Atropat adlı bir şəxsi Midiyanın şimal hissəsinə satrap təyin etməsi ilə baş verib. Bu Atropat ifadəsinin düzgünlüyü bir çoxları tərəfindən şübhə altına alınıb.

Şpigelin yazdığına görə İranlıların ulu hökmdarı Cəmşid ana tərəfdən turanlı idi. Cəmşidin arvadını turanlı Zöhhaq qaçırtdıqdan bir müddət sonra o Təbəristan dağlarına geri dönmüş və orda Cəmşidi doğmuşdur. Cəmşid sonradan öz atası Zöhhaqdan intiqam alaraq onu Dəməvənd dağında zəncirə vurmuşdur.

İran tayfalarını uzun illər ərzində əsarət altında saxlayan Midiyanın ilk kralı Deyok İran əfsanə və tarixi ədəbiyyatında nifrətlə qanıqən, zülümkar kimi xarakterizə olunur və o Aji-Dahaka, Zöhhak, ilan-əjdaha kimi epitetlərlə yad edilir.

Tarixdə Aturpat adlı hökmdar olmamışdır. İran və hind tarixi ədəbiyyatında da, Aturpatın satrap deyil, Sasanilər dövründə İranda atəşpərəstlərin Möbədan möbədi, yəni baş kahini olduğu yazılmışdır. Adurbad və ya bəzi müəlliflər tərəfindən Azərbad adlanan Marespandan, Ərdəşirdən sonra Sasani II Şapurun dövründə onun baş naziri olmuş və dini islahatları həyata keçirilməsinə, daha doğrusu Avesta mətnlərinin təhrif edilərək onun Sasanilərin mənafeinə uyğun şəkildə gətirilməsi işinə rəhbərlik etmişdir (Modi. 1928, S. 178).

Avropanın bir çox görkəmli tarixçi və linqvistləri Azərbaycan adının Atropaten adından yaranmasına şübhə ilə yanaşırdılar. Almaniyanın məhşur iranşünas alimi Mayrhofer yazırdı ki, Persopolis mətnlərində "Atrpata" və "Atəropata" adları keçir, yalnız bu ölkə adı deyil, atəşgələrdə xidmət göstərən kahinlərə məxsus terminlərdir (Mayrhofer. 1973, S. 321).

Almaniyanın iranşünas tarixçisi Alfred Qutşmid Azərbaycan adının mənasının fars dili ilə əlaqələndirilməsinə etiraz edərək yazır ki, Azərbaycan adının odlar ölkəsi adlanması yanlış bir etimologiyaya əsaslanır.

F.Köniq yazır ki, Atropatena adlandırılan ərazinin yunan dövründən Atropat adlı bir hakim tərəfindən idarə olunduğu yazılmışdır. Lakin mən mixi yazı mətnlərində bu ada uyğun bir ölkə adına rast gəlmədim. Bu ad bugünkü Azərbaycan adı ilə eyniləşdirilir. Mən mixi yazılı mətnlərdə Antarpatti və Andirpattiani adlı iki yer adına rast gəldim, lakin onlar ölkə adları deyil, kiçik qala adları idilər (König. 1934, S.7).

Alman iranşünas bilim adamı Hübşman Azərbaycan adının qədim suriya dilində Adarbaiqan şəklində yazıldığını və Atropatenanın bu adın sonrakı dövrdə fonetik dəyişikliyə uğramış şəkli olduğunu yazır (Hübschman. 1895, S.143).

Elam dilində Haturadda şəklində ifadə olunan sözün "h" şəkilçisinin nəzərə alınmadan açılışı Atur-Ata və ya Atar-ata deməkdir.

Yuxarıdakı sitatlardan da göründüyü kimi mixi mətnlər haqqında dərin məlumatı olan qədim tarixin görkəmli uzmanları Azərbaycan adının Atropat və Atropatakan adı ilə əlaqələndirilməsinə və həmçinin onun mənasının "odlar yurdu" şəklində izah edilməsinə qarşı çıxaraq bu şərtləri qəbul etmirlər. Sasanilərin Ərdəşirə və Şapura aid olan kitabələrində Azərbaycan adı yunan mənbələrindən fərqli olaraq Adarbaqan kimi yazılmışdır. Qədim dövrlərdən etibarən Azərbaycanla sıx əlaqələrə malik olmuş qədim suriyani və ərəb mənbələrində Azərbaycan adı Adarbaiqan şəklində ifadə olunur. Heç şübhəsiz yunan müəllifləri onlar üçün dəqiq ifadəsi çətin olan yabançı dildəki Aturbayqan/Adarbayqan adını İran dilindəki atəşpərəslər kahinlərinin adı olan Aturpatın adı ilə eyniləşdirərək təhrifə uğratmışlar və tarixi ədəbiyyata da bu şəkildə daxil etmişlər.

Fikrimizə görə Azərbaycan adının gerçək ifadəsi Aturbaqan şəklində olmuşdur.

Atura Sumer tanrısı olduğu kimi həmçinin Subirlərdə o tanrı adı olaraq Atur şəklində ifadə olunurdu. Subartu/Subir ölkəsi bu tanrının adı ilə Aturiya adlanırdı.

Sumer dilində Atura eponiminin anlamı "anadan doğulan yer", Ana yurd, vətən mənasındadır. Turan sözü də burdan yaranıb. "A" - Sumer dilində bir çox mənalara yanaşı həmçinin ata, nəsəl, əcdad, cinsi maye deməkdir (Lexicon. 1999, S. 74). Atura eponimi müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq Ön Asiyanın digər xalqlarının dilinə Turan, Adur və Adar şəklində keçərək teonim, eponim, yer, şəhər, ölkə adları kimi istifadə olunmuşdur. Qvendolzun yazdığına görə sami-aramey tanrısı Attar həmçinin Adar, Atur tanrısı ilə əlaqədar olub "sulanan, suvarılan torpaq" anlayışı ilə əlaqədar idi (Leick. 1991. S. 15).

Azərbaycan adının etimologiyası Rəşidəddinin "Öğuznamə"sində gerçəkliyə uyğun şəkildə bir hadisə ilə əlaqədar təsvir edilir. Orda yazılmışdır ki, Oğuz xaqan Azərbaycan vilayətini tutduqdan sonra orada olduqları vaxt əmr elədi ki, təpə yaratmaq üçün hərə öz ətəyində torpaq gətirsin və onu bir yerə töksün. Əvvəl o öz ətəyində torpaq gətirib tökdü. Döyüşçülər də onun kimi bir ətək torpaq gətirib tökdülər. Böyük bir təpə düzəldi və adını Azərbaycan qoydular. "Azər" türkcə uca deməkdir, "bayqan" varlıların, böyüklərin, uluların yeri mənasını verir. Bu ölkə belə adla tanındı və elə buna görə də bu gün Azərbaycan adlanır (Oğuznamə. 2003, S. 22).

Yuxarıdakı şərtləri nəzərə alaraq Azərbaycan adının kökünün sumer dilinə bağlı olduğu və mənasının "ulu əcdadın doğulma yeri, əcdad yurdu" anlamı daşıyan qədim turanlı ön türk xalqları olan Sumer və Subarların Atura adlı tanrılarının adından yarandığını güman edirik.

Sumerlər öz ilkin vətənlərini, əcdad yurdlarını dağlıq bir ölkə olduğuna möhkəm inanları vardı və dağ onlar üçün son dərəcə müqəddəs hesab olunurdu. Onlar düzənlik ərazidən ibarət olan Mesopotamiyada dağ formasında suni təpə üzərində ucaldılan və e-kur (dağ evi) adlanan məbədlərini özlərinin dağlıq ərazidən ibarət yurdlarının təəcəssümü hesab edirdilər. Sumerlər bu möhtəşəm e-kur (akkadca ziqqurat) məbədlərini bütün xalqın iştirakı ilə iməcilik yolu ilə ucaldırdılar. Bu "Oğuznamə" də öz əksini tapmışdır.

Sumer və Subarların Atura tanrı adından yaranan ölkəmizin Aturbaqan adının izahı "tanrı Aturun yeri və ya ölkəsi" şəklindədir. Sumer, kassi, quti dillərində baqa tanrı deməkdir, sondakı an şəkilçisi kassi və quti dillərində mənsubiyyət şəkilçisi olub yer-məskən anlamı daşıyır. Adurbaqan adı ərəb dilinin d-q hərflərinin "c" ilə əvəzlənməsi qaydasına uyğun olaraq ərəb dilli yazılı mənbələrdə Azərbaycan şəklində ifadə olunmuşdur (Gurgan adı da ərəb dilində Curcan şəklində ifadə olunur).

Baqa-tu tanrı adı sonradan dilimizə Bayat tanrı adı şəklində keçmişdir.

Türklərdə tanrı adlarının, yəni teonimlərin etnonimlərə dönüşməsi hadisəsi çox yayqındır. Bayat qəbilə adı da tanrı Bayatın adından yaranmışdır.

Fikrimizə görə Azərbaycan adının "Azər" sözündən yarandığı haqqında əsaslı Əhməd Kəsrəvi tərəfindən qoyulmuş və bu gün də cüzi dəyişikliklərlə yenidən ortaya atılan tezis, sovet dövründən miras qalmış uydurma "Azərbaycan dili" və "Azərbaycan xalqı" konsepsiyasını doğrultmaq işinə xidmət edərək tarixi gerçəkliyi əks etdirmir.

QAYNAQLAR

1. Albayrak R. Türklərin İranı. C.1, Bakı 2016.
2. Arnaut Fournet, Kassite Language İn a Comporative Perispective with Hurrian and Uratian. The Macro-Comporative Journal Vol. 2 №1.1978, S.6.
3. Balfour E, The Cyclopædia of India and of Eastern and Southern Asia. V. II, 3rd ed., London, 1885.
4. Bartold V. Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler. Ankara, 1975.
5. Bayur Yusif Hikmet. Türk tarihinin ana hatları. İstanbul, 1930, S. 371.
6. Billerbeck A. Susa eine studie zur Alten Geschichte Westasiens. Leipzig, 1893.
7. Brunnhofer Hermann. Urgeschichte Arien in Vorder und Central Asien. Leipzig, 1893.

8. Bryant Edwin and Laura Patton. The Indo-arian Controversy. New York. 2005.
9. Cameron. History of early Iran. Chicago. 1936, S.118.
10. Christian Kisch. Der strategischen geschichte. Freiburg, 2011.
11. Civanshi C. Modi. Ataropatakan. Where was it situated? Cama Orientale institute journal. Bombay 1928.
12. Gwendolyn Leick. A dictionary of Ancient Near Eastern Mythology. New York. 1991.
13. Halloran J. Sumerion Lexicon. 1999.
14. Haussig H. Die Quellen über die zentralasiatische. Herkunft der europäischen Awaren, in: CAJ 2, 1956.
15. Hinz W. The later kingdom Elam. London 1972.
16. Hommel F., Geografi und Politische Geschichte Des Klassische Altertum. Nordlinge, 1889.
17. Hommel F. Geschichte Babyloniens und Assyriens. Berlin, 1885.
18. Hrozní B. Ancient History of Western Asia, India and Crete. New York, 1953.
19. Hübschman H. Persische studien. Strassburg, 1898.
20. Hüzing G. Der Zagros und seine völker. Leipzig, 1908.
21. Jackson A.V. Iranisches Personennamenbuch, Wien. JAOS. Journal of the American Orientalische Einleitung. 1929.
22. Jensen P. Hittiter und Armenier. Strassburg, 1898.
23. König F. Älteste geschichte Meder und Perser. Leipzig. 1934.
24. Kvint Kurti Rufus. Geschichte Aleksanders des Grossen. 7.6.17. Band.2. Damstadt. 2007.
25. Lenormant F. La Langue Primitive De La Chaldee. Et Les Idiomes Touraniens. Paris 1875.
26. Mayrhofer M. Onomastica Persopolitana. Wien. 1973.
27. Max Müller. Letter to Chevalier Bunsen, on the classification of the Turanian Languages. London, 1854.
28. Nibuhr M. Carsten, Geschichte Assurs und Babels. Berlin, 1857.
29. Oğuznamə. Bakı, 2003.
30. Potts D. The Archeology of Elam. Cambridge Universitet Press, 1999.
31. Taberi, Milletler ve hükümetler tarihi. C.I, İstanbul, 2007.
32. The Cambridge History of Iran. Vol. 2. 1968.
33. Terrien de Lacoperie. Western Origin of the Early Chinese Civilization. London, 1894.
34. Siyablı Ələsgər. Turan-türk tarixində Əfrasiyab və Oğuz xaqan. Bakı. 2022.
35. Shoberl F. Persia. Philadelphia. 1828.

36. Spigel F.Eran. Das land zwischen dem Indus und Tigris.Berlin. 1863.
37. Stokes J. Encyclopedia of the Peoples of Africa and the Middle East.New York, 2009.
38. Ungnad Artur. Subartu. Beitrage zur Kulturgeschichte und Völkerkunde Vorderasiens, Berlin/Leipziq, 1936. S.197.
39. Wambery Hermann-Die primitive kultur des Turko-tatarischen volkes. Leipzig, 1879.
40. Winkler H. Geschichte Babylonens und Assyries. Leipzig. 1892.
41. Zehtabi M. T. İran Türklərinin əski tarixi. İstanbul, 2010.
42. Древнетюркский Словарь. Л. 1969.
43. Дьяконов И. М. История Мидии. Т I, Баку, 2012.
44. Дьяконов И.М. Восточный Иран до Кира. История Иранского государства и культура. М. 1971.
45. Гордлевский А. История Государство сельджукидов Малой Азии. 1941.
46. Ибрагимова К.А. Идеология Иранского обществ эпоху Ахеменидское державы. Электронное научное издания Альманах Пространство и Время. Т.5, Вып.1, ч.2, 2014.
47. Кляшторный С.Г.История Центральной Азии и памятники рунической письма. С-П 2003
48. Радлов В. Из Сибири. М. 1989,
49. Страбон. География, Книга XI. М. 1994.
50. Фрай Р, Наследия Ирана. М, 2002.

ایرانی و آذربایجانین اتنیک تاریخی حاققیندا بعضی قئیدلر

اوؤزت: بو مقاله ایران و آذربایجانین اتنیک تاریخی نین قدیم کؤکلری حاققیندا بعضی بیلگی لری عکس ائدیر. هم سوؤت دؤورینده، هم ده مدرن دؤورده چوخلو تاریخچی لر تاریخی حقیقتی تحریف ائدیرلر و تورک لرین ایران و آذربایجان توپراقلارینا ۶- اینجی عصر ده سلجوق لار دؤورونده گلیب، یئرلی خالق آسیمیله ائدیب تورک لشدیرمیش اولدوقلارینی ادعا ائدیرلر. آما ایران جغرافیاسی، بین النهرین و زاگروس داغلاری توپراقلاریندا یاشامیش قدیم قبیله لرین و سومر، سابیر، عیلام و کاسی کیمی تورانی دولت لرین تاریخلرینه درین آراشدیرمالار و بو مناطق ده کشف اولونموش میخی یازیلی متن لر، باشتانلیق یادیگارلار و پالوتوپونیم بیلگی لر گؤستریر کی، بو مناطق تورک لرین دئییل، ایرانی دیلینده دانیشان قبیله لر طرفیندن سونراکی دؤورلرده، تورک لردن سونرا مسکونلاشدیریلیمیشدیر. تاریخی بلگه لر ده ثبوت ائدیر کی، ایرانی دیلی قبیله لر بورایا یئرلشمزدن مین ایل لر قاباق، تورانی اؤن تورک قبیله لر بو جغرافیادا ایل باش تمدن بنیادین قویوب، چوخ ساییلی دولت لر یاراتمیشلار.

آچار سؤزلر: آذربایجان و ایران. اتنیک تاریخ. سومرلر. سابیرلر. سوگیرلر و سونقورلار. عیلاملیلار. کاسیلیلر. تورک لر. آریانلار. ایران و آذربایجانین اتنیک تاریخی حقیقیندا بعضی قیدلر

ایران تورک لرینین و اونونلا بیرلیکده آذربایجانین تاریخنین ساختالاشدیریلما سننتی "ایران" آدلاندان اولکده ۲۰- اینچی عصرین باشلاریندا، اؤزلری ده تورک اولان احمد کسروی، محمود افشار و باشقا پان ایرانچی-آریانچی لار طرفیندن قویولموش و بو گون ده داوام ائتمه کده دیر. مسئله یه پان ایرانچی و فارس میللت چیلیغی موضعیندن یاناشان بو اوزدن ایراق تاریخی، تاریخی حقیقتلری تحریف ائدب، تورک لرین بو منطقه یه ۶ عصر ده، سلجوقلار دؤورونده گلیب، یئرلی خالقی آسیمیله ائدیب تورک لشدیرمیش اولدوقلارینی بین المللی علمی سابتلاردا تبلیغ ائتمه کده دیر. آما ایران جغرافیاسی، بین النهرین و زاگروس داغلاریندا یاشامیش قدیم قبیله لر و دؤولتلرین تاریخلرینه جیددی آراشدیرمالار و بو مناطق ده کشف اولونموش میخی یازیلار، باشتانلیق یادیگارلار و پالوتوپونیم بیلگی لر، تورک لرین دئییل، ایرانی دیللی قبیله لرین بو منطقه یه گلمیش اولدوغونو و اونلارین بورادا مسکونلاشماسینان مین ایل قاباق، اون تورک قبیله لرین بو جغرافیادا ایلباش تمدنین بنیادین قویوب، چوخ ساییلی دولت لر یاراتمیش اولدوغونو ثبوت ائدیر. م.ت. زهتابینین "ایران تورک لرینین اسکی تاریخی" اثرینده ده بو حاققیندا بحث اولونوب.

بشر تمدنین اساسینین اروپادا یونان-هلن و آنتیک-روما، شرق ده ایسه فارس-آخمنای دولتی طرفیندن قویولدوغو حاققیندا آریانچی، اروپانین مرکزیتیه نظری یارادیجی لاری، اروپانین بؤیوک تاریخی لری، سامی و آریانلارین تاریخ ساحه سینده قدم قویماسیندان مین ایل اؤنجه، بشر تمدنین اساسینین اؤن آسیادا تورانی-اؤن تورک سومر و عیلاملی-لار، اروپادا ایسه آتروسکلار طرفیندن قویولدوغو حاققیندا ایره لی سوردوکلری فیکرلری گؤرمه مزلیکدن گلیرلر.

اروپانین ی. اوپپرت، ف. لنورمان، ا. نوریس، م. مورتدمان، ق. ماسپرو، ف. کونیک، ف. اسمیت، ز. راخوزینا کیمی گؤرکملی تاریخی لری، مادایلارین تورانی اؤن تورک اولدوغونو و آخمنالارین مدیادا حاکمیتی خیانتله اله کئچیریب، ایران-فارس دولتی و مدنیتی میدیا دولتی و مدنیتی اوستونه قوردوغونو تاریخی دلیللر اساسیندا تصدیق ائدیرلر. بو اوزدن هند-اروپعالی لارین ستایش ایله بحث ائتدی ایران مدنیتی اورجینال مدنیت اولمایوب، اونون یارادیجیلاری مدیالار، اؤز اتنیک و کولتورل باغلاریلا سومر، عیلام و کاسی لره باغلی اولموشلار. گونئی آذربایجان، اونونلا بیرلیکده باشقا ایران منطقه لرینده یاشایان تورک لر، قدیم اؤن آسیانین تورانی اؤن تورک خالقلارینین تاریخی واریث لری دیر. ایران و گونئی آذربایجان منطقه سینده بو گون ده سومر، سابیر، عیلام، کاسی، کوتی، اورارتو، میدیا و باشقا قدیم تمدن لره عایید چوخ ساییلی پالوتوپونیم لر و پالواتنونیم لر اوز موجودلوقونو قوروپوب ساخلایب. دیلچی لر بو تمدن خالقلارین دانیشدیغی دیللرین، تورک دیل لری کیمی، آگلو تیناتیو-هیجعالی قورولوشا مالک اولدوغو حاققیندا فکوروشداش دیرلار. اروپانین ۱۹-۱۲۰۰ اینجی عصر تاریخی لری، اؤن آسیانین بو قدیم تمدن خالقلارینی تورانی لر، یعنی اؤن تورک لر آدلاندیریلار. آشوری لرین و یا باشقا دئیمله سومر چیلیغین اساسین قویان و میخی یازیلاری کشف ائدیب

اونو ایلک آراشدیران اروپانین س. کرامر، ا. نوریس، ی. اوپپرت، ف. لنورمان، ا. هینکس، ه. روویل سون، ب. لندس برگر، ف. هومل
کیمی بؤیوک تاریخچی لری، 6-er.q اینجی مین ایل لیکده بین النهرینده ایلباش بشر تمدنین اساسین قویان سومرلرین اؤن
آسیایا تورکیستاندان - خزر دینیزی اطرافیندان، "آراتتا" آدلی منطقه دن گلدیک لرینی، دیلرینین آگلویتیناتیو قورولوشا مالیک و
آلتای-تورک دیل لرینه منسوب اولدوغو نظری سینی ایره لی سورموشلر. اونلار حتا سومرلرین اتنیک قایناغی باخینیندان دا اؤن
تورک لر اولدوغو نظری سینی مدافیه ائتمیشلر.

سومرلر و سوبار/سابیرلرین تورک تۆره نیمینده یثری

سومرلر، باشقا آدلا کنگرلر، آذربایجان خالقینین تۆره نیمینده اؤنملی رول اوینامیشلار. سامی لر بو خالقا وردیک لری آد "سومر"
ایدیر. سومرلر اوز اؤلکه لرینی کلام، دؤولت لرینی ایسه کنگر آدلاندیریردیلار. کنگرلی تورک سویو، کنگرلرین موجود واریت
لریدیر. سومرلرله یاناشی، قدیم اؤن آسیانین باشقا بیر خالقی اولان، آگلویتیناتیو-هیجالی دیله مالیک سوبارتو یا سابیر خالقی ده
تورک لرین اتنوگنیزینده باشلیجا رول اوینامیشلار. سوبارتو، ایکی چای آراسینین 3-er.q ۱۲۰۰-۳۳۰۰ جی ایل لر آراسیندا آدی
یازیلان قدیم منطقه سیدیر. سابیرلر اؤن آسیانین تورانی اورپاغا (منشأ) مالیک قدیم اتنوسودور. بیر چوخ تاریخچی سومر و
سابیرلری آیینی اتنیک کؤکه مالیک و آیینی دیلین فقرلی دیالکتلرینده دانیشان خالق حساب ائدیر-3-er.q. اونجو مین ایل لیکده
سابیرلر آرتیق بو منطقه ده یاشاییردیلر. بیر چوخ تدقیقاتچی لار، سابیرلری هیتی، هوری و اورارتولارین اجدادی حساب ائدیرلر.
سابیرلر قری و شرقی اولماق لا ایکی قولا بؤلونور. سوبارتو و سابیرلرین مسکونلاشدیغی منطقه زاگروس داغلاریندان آغ دینیزینه
قادر بؤیوک بیر منطقه نی ایجاد ائدیردی. شرقی سابیرلر اورمو گؤلونه قهر اولان منطقه ده یاشاییردیلر. سوبارتو آدی "سو-ادن-
کی" ایدئوگرامیسی ایله یازیلیردی. بو آد، سومرلرین "سولو-باتاقلیق منطقه ده یاشایان سو خلقی" آدیندان فرقلنیر و
"دوزنلیک ده کی سو خلقی" آنلامینی داشیر. (ادن، دوزنلیک دئمک دیر). (چنک لی) آلمانلی آشورشناس ب. هرورنی سومرلری
اورال-آلتای دیل عائله سینه منسوب حساب ائدیر و اونلاری ایلک وطن لری اولان تورکیستاندان کؤچوب بین النهرین گونئیینده
یئرلشمه لرینی بیلدیریر. سابیرلری ایسه، هینی منطقه دن کوچوب بین النهرین خوزئیینده ییرلشدیگین قئید ائدیر. اونون ایضاحینا
گؤره، "سومرلرین ایکینجی دالغاسی اولان سابیرلر، زامانینداکی مدنیتی نی یاراتمیش پروتو-سومرلرین یئرلشدیگی شمعالی بابل
منطقه سینه مسکونلاشدی". هرورنی، فورر، جنسن کیمی تاریخچی لر سابیر آدینین سومرلرین ایلک آدلاری اولان سوگیر آدیندان
یاراندیغینی قئید ائدیر. بو سوگیر آدی، سومرلرین امه سال دیالکتینین فونتیک قایدالاری اساسیندا سابیر-سوبار و سومر فورمالارینا
دئییشدیرمیشدیر. میخی متین لرده، سومرین بین النهرین شمال-شرقیین ایجاد ائدن منطقه سی شانغار، شمال-قریبی ایسه سابیر
آدلاندیریلاردی. بئله لیکله، بو آدلار سومر خالقی نین بابیله قه دردکی قدیم دؤنمدن ایکی حیسسه سینی تمثیل ائدیر. سومرلرین
برایکیکفال و دولیکیکفال اولماق لا ایکی آنتروپولوژیک تیپده اولمالاری، اونلارین مختلف دؤورده ایکی دالغا ایل

مسکونلاشدیغی نین نتیجه سیدیر. (هروزنی ب. ۱۹۵۳، صحیفه ۳۹) سومرلرین سابیر، آشورلرین سوبارتو آدلاندریغی منطقه نین آدی، گ-ب عوضلنمه سی ایله سوگیر آدینه چئویریلیمیشدیر. سومرین تانری آدی اولان دینگیر ده آیینی حرف عوضلنمه سی نتیجه سینده امه سال دیالکتینه دیممیر فورماسینی آلمیشدیر. فورره گۆره، شانغیر و سونغور، آیینی آدین ایکی مختلف فونتیکی ایفاده سیدیر. سابیر دیلی، سومر دیلینین بین النهرین دیالکتیدیر. (فورر امیل، ۱۹۳۰، صحیفه ۲۳۳). فورر اؤن آسیانین بیر چوخ قدیم دیل لرینی، او جومله دن کیچیک آسیانین قدیم خلقی اولان هیتی دیلی نی سومر دیلی ایله باغلاندریر و اولناری آریان لاردن قباقلکی هیتی-سونغور اوتوکستون خالق کیمی قبول اندیر. فورر سومر آدینین ایلک فورماسینین اصلن "سونغور" اولدوغونو و بو آدین دؤرد مختلف دیالکتده ایفاده اولوندوغونو و سونغورلارین توروس داغلاریندان باشلاباق عیلام کؤرفزینه قهدرکی دوزه نلیک منطقه ده مسکونلاشدیغینی یازیردیر.

پ. جنسن ۱۹- جو عصرین اوللرینده یازدیغینا گۆره آمارنا و بوغازکؤی میخی متن لرینده بابیل عمومی آدلا شانخارا آدلانیر، قدیم یهودی منبع لرینده او سینار آدلانیر و بونلار سونقار آدینین مختلف دیالکتلرده کی ترجمه شکلیدیر .

ای. فورره گۆره سونقور آدی میخی کتیبه لرینین یارانماسیندان اؤنچکی دؤره عایید اولوب تخمینن میلادان قباقل. ۲۷۰- جی ایلدن، هله یاخین شرقین واحد بیر منطقه سینی تشکیل ائدن مرکزی دوزه نلیک اراضی سینین سوبارتو، عیلام و بابیل اراضی لرینه بؤلونمه سیندن اؤنچکی آدی دیر. سونقور آدی ایکی یئرده ساخلانمیشدی، عیلامدا و بین النهرینده. بین النهرین تام مرکزینده آشوری کتیبه لرینده سونقور اؤلکه سی و داغ سیلسیله سی آدلاری قئید اولونور سونقور آدلی دیگر بیر داغ سیلسیله سی زاگروسون شرقینده، آذربایجان اراضی سینده یئرلشیردی. آ. آنقنادا سومرلرین اؤز قدیم دیالکتلرینده عیلاملی لاری سو-قیر و سا-قیر آدلاندریردی. بو آد هم عیلام اؤلکه سینی، هم ده، سوبارتونو ایفاده اندیردی. بو او دئمک دیر کی، عیلام لار سوبارلارلا قوهوم بیر اهالی کوتله سینی تشکیل اندیردیلر. آرتیق er.q2700- جو ایلین باشلاریندا سومر شاه ی ائاناتوم(er.q2400-2500) (دؤورونده سوبارلار عیلامین باتیسیندا کی سوبارتو آدلانان بؤلگه یه اوخشاراق اوردا مسکونلاشمیش دیلار). (اونگناد آرتور. ۱۹۳۶ ص. ۱۹۷). ج. هوزینگ زاگروس داغلارینین دوغو سیلسیله سینین عیلام دیلینده سونقور آدلاندریغینی و معناسینین «شاه داغلاری» دئمک اولدوغونو یازیر. (هوزینگ ج. ۱۹۰۸ ص. ۲۰-۱۹). اصلینده زاگروس داغلارینین گئرچک آدیدا سونقوردور (سومر میخی یازی سیستمینده «گ» ساقیر "نق" کیمی اوخونور، سوندا کی «اوس» یونان دیلینه خاص شکیلچی دیر). سومرجه عیلامین سوبی- ساقیر آدینین ائکدی جه قارشلیغی عیلاتو شکلینده دیر و معناسی «یوکسک، یوخاری» آنلامی داشیییر. گؤرونور ائکدی جه بو عیلاتو سؤزو تورک لرین داغ یایلالاریندا کؤچری لیکله علاقه دار «االات» تئرمینین کؤکونو تشکیل اندیر. سونقور عیلامدا و کاسی لرده ان اؤنملی تانریلاردان بیریدیر. یوخاری سونقور هارپئر آدلی شهر ده واردی (بلکه ده سونقور شهری بو آدان یارانیب). بو

قدیم اؤن-تورک تانری سینا تاپینمانین قعالیقلاری تورک لرین ان اؤنملی اؤن-قونو اولان سونقور قوشونون تیمشالیندا سونراکی تاریخی دؤنملرده ده داوام ائتمیش دیر .

ابوبکر الطهرانی الاصفهانی تصدیق اندیردی کی، آغ قویونلو قارا یولوق عثمان بیگین ۲۰-جی باباسی سونقور بیگ محمد پیغمبرین معاصری ایدی. او، آلاگۆز و گۆپچک دیزی یایلاقلاری طرفده کی سرحدلرده "کافیرلرله محاربه ائتمیش" و دؤیوشلردن بیرینده هلاک اولموشدو. واختیندا سوبار-سومر-سونقورلارین تاریخی یاشاییش اعلانینی تشکیل ائدن عینی اراضیده بو گونده اونلارین واریث لری اولان سونقور تورک لری اؤز وارلیغینی سوردورمکده دیرلر. بئله لیکله، سوبارلارین سومر متن لرینده شانقار و یا سونقار شکلیده ایفاده اولونان اراضی سی آذربایجانین هر ایکی حیسسه سینده موجود اولان سونقور داغلاری و ایراندا سونقور ایالتی ایله عینی لیک تشکیل ائدیر. بو داغلار آرتتا داغلاری کیمی ده مشهور دور .

گونئی آذربایجاندا، کرمانشاه و همداندا یوز مین لرله سونقور تورک لری یاشاییر. کرمانشاهدا سونقورلارین یاشادیغی سونقور ایالتی واردیر و پایتاختی دا سونقور شهری دیر. او معاصر کنگاور و سینان داش (سنندج) آراسیندا کی زاگروس داغلاریندا یئرلشیر. (آل بایراق آر. سی. ۲۰۱۶، ۱. ص. ۳۲۴)

محمود کاشغرلی «دیوان اللغات-تورک» اثرینده سونقورون اوغوز سوی لاریندا اوران اولدوغونو یازیر. کیتابیندا دهه قورقود اولان عصرده قازان خان غرورلا دئییر کی، منیم آغ سونقور قوشو آدلی بیر اجدادیم وار . سونقور سوی لاری آذربایجانلا یاناشی تورک لرین یاشادیغی آنادولو، باشقیرستان، ولگا (بیر چای آدی دیر) سویو، قازاقستان اراضی لرینده ده مسکونلاشمیش و بوردا اونلارین آدی ایله چوخلو توپونیم، هیدرونیملر موجود دور .

سومر آدینی داشیبیان سومرین شهری اردبیلله ساوالان آراسیندا کی ۳۵ کیلومترلیک مسافه نین دوز اورتاسیندا یئرلشیر. بو شهرین آدی تحریف اولوناراق شووینیست ایرانچی دایره لر طرفیندن سامرین کیمی قلمه وئرلییر .

سومرلر و سوبارلر یاشادیقلاری تاریخی فاجعه نتیجه سینده اؤز یوردلارینی ترک ائدیپ دونیا یا یایلمیشلار. اونلارین بین النهرینه آخین ائدن وحشی سامی طایفالارینین ضعیفلمه سیله اؤز یوردلارینی ترک ائده رک دونیا یا یایلماسی فاکتی تاریخی ادبیاتدا «اوروک ائخپانسیون» و یا اوروک گئنیشله نمه سی آدی ایله معلوم دور. سومرلرین و سوبارلارین اؤز یوردلارینی ترک ائده رک قافقازدا مسکونلاشماسی نتیجه سینده ۳ یا ۴-جو مین ایلیک لرده میلادان قاباق بوتون قافقازی، شرقی آنادولونو، ایران یایلاسینین شمال اراضی لرینی، یاخین شرقی و حتی آوروپانی احاطه ائدن کور-آراز مدنییتی فورمالاشاراق اینکیشاف ائتمیش دیر .

سوبارلرین مسکونلاشدیغی اراضی لر سامی ایشغالیپندان اؤنجه آتوریا آدلانیردی. بو آد آشور میخی متن لری ده، بیستون کتیبه سینده، قدیم یونان قایناقلا ریندا تثبیت اولونموشدور. آ. آنقناد ایره لی سوردویو نظریه یه گؤره آنادولودان مصره قه در اولان اراضیده یاشایان سوبارلار اؤنجه لری آتور آدلی تانرینین شرفینه آتوریا (آشور) آدلانان شهر دؤولتینین ده اساسینی قویوموشلار.

بیر چوخ مؤلف لر اصلی آتور و آتوریا فورماسیندا اولان اؤلکه و دؤولتین آدینین آرامی لرین ایشغالیندان سونرا سامی دیلینین فونئیک شکلینه اوغون اولاراق آشور و آشوریا شکلینده ایفاده اولوندوغونو یازیرلار. (اونقناد.آ.۱۹۳۶، ص. ۱۲۶)

م. زهتابی همدان و اسدآبادین قرب طرفینده یئرلشن سونقور شهرینده و اونون اطرافینداکی آیری کندلرده و باشقا یئرلرده یاشایان تورک لرین کاسی لرین تۆرمه‌لری اولاراق اؤز دیلرینی یاشادیقلارینی یازیر. اولار عیلام و کاسی دؤورونده و اوندان سونراکی تاریخ سویو همه‌شه تورکجه دانیشیلار و بو گون ده آذربایجان تورکجه‌سینین لهجه‌سینده دانیشیلار. (زهتابی م.ت. ۲۰۱۰.ص.۶۷)

کاسی لر اؤن آسیانین ان قه درتلی خالقلاریندان بیریدیر. کاسی لر تکجه آذربایجاندا دئییل بوتؤولوکده دنیا تاریخینده درین ایزلر بوراخمیش قه درتلی توران طایفالارینداندیر. میلادان اونجه. ۳-جو مین ایللیکده مرکزی آسیاداکی توران آدلانان وطن لریندن، خزر دنیزینین گونئی اراضی لری اوزریندن گلهرک اؤن آسیادا یئرلشن کاسی لر بین النهرینده قه درتلی بیر دؤولتین اساسینی قویاراق ۵۵۰ ایل حؤکم سورموشلر. بیر چوخ بیلیم آداملاری کاسی لرین اصل یاشاییش یئرلرینین زاگروس داغی یایلارای، یانی آذربایجان اولدوغونو قئید ائدیرلر. اولارین بیر حیسه‌سی زاگروس داغلاری اوزریندن کئچیب بابیلده و بین النهرینده دیگر اراضی لرینده نامری آدی ایله مسکونلاشمیشلار. کاسی لرین اراضی لری اورمیه گؤل و حوزه‌سینه قه‌در یاییلمی‌دی. لرستان و زاگروس داغلارینین شرق اراضی لری دا اولارین ایلک یئرلشدیک لری آلانی احاطه ائدیردی کی، بو گون ده اولارین قدیم باقسا و یا داها دوغروسو با-قوسای آدلاری قورویوب ساخلانمیش‌دیر. کاس/کاش آدی ایله باشلایان بوتون ائتنونیملر کؤکو کاسیلره دایانماق‌دادیر. کاسپی سؤزونون کؤکونو ده کاس ائتنونیمی تشکیل ائدیر، آدین سونونداکی «پی» ایسه عیلام دیلینده جمع شکلی‌چی سیدیر .

آلبرت وئرت و ای. نوریس دیگر تاریخچی لر یونان لارین کاسی آدلاندیردیقلارینین اصلی ده کوسی لر اولدوغونو و اؤز آدلارینی زاگروسون خوزی خالقینا و معاصر خوزستان ویلایتینه وئردینی یازیلار. کاسی آدی خوز آدینین قدیم فونئیک شکلی‌دیر . آلبرت وئرت تورانی حساب ائتدی کاسی لرین ائتنیک کیم‌لیبی حاققیندا سوالا اولارین اورتا آسییعالی اولدوقلارینا ایناندیغینی و اولارین ایلکین یاشادیقلاری یوردون قافقاز اول بیلجه‌یی و آدلارینین کاساکا و یا کاش آدیلا عینی اولدوغو فیکرینی ایره‌لی سوروردو .

تبتین ده قدیم آدی کاش اولموشدور. باشقا آدلاری کاش اولان یونچیلر کوشان دؤولت یاراتمیش‌دیلار. اؤز لرینی کوسی آدلاندیران کاسی لر سونرادان شوشا و یا کوز-خوزی لره اؤز آدلارینی وئرمیشلر، کاشقار و کاشمیر آدی دا اولارلا علاقداردیر. وئرت کاسلرین «تورقو» و یا «تورکو» تانری‌سینین تورک لرین ده تانریسی اولدوغونو یازیر. (وئرت. آ. ۱۹۰۵، ص. ۱۸)

هیلهپرته گۆره کاسی لرین تورقو تانری آدینین عیبرانی لرین پیغمبری ایبراهیمین آتاسی تئراه آدی و تارخو/تورقو آدی ایله عینیت تشکیل ائدیر. (ژئسنس پ. ۱۸۹۸. ص. ۱۵۳)

سومر دیلینده هیجالارین یئرده ییشمه سی متاتزا قایداسینا گۆره بو آد تورقو شکلینده ده ایفاده اولونوردو و تورک سۆزونون آرکائی ایفاده سی دیر .

کاسی لرین بیگلیک دؤولت لریندن بیر ی پاروراشونون شاه اولدوغو اؤلکه بیت-برابری (کور.ای-برا-بری) و یا شی-برابری آدلانیب «قورتلارین اؤلکه سی» ویا یئری دئمک دیر. (جکسون آ. ۱۹۲۹. ص. ۱۳۷)

کاسی دیلینده بوقاش تانری دئمک دیر. بو آدین معناسی بوغا اولوب، تورک لرده بوغا، روس لاردا بوق، فارس لاردا باغا، آلمان لارا بوجک شکلینده کئچمیش دیر .

آذربایجاندا کاسی دیلی اساسیندا ایضاح ائدیله بیله جک گئنیش یاییلمیش توپونیم لردن بیر ده کوسعالی یئر آدلاری دیر. کاسی لرده و حوری لرده کاشعالی سویو موجود اولموشدور و آذربایجاندا گئنیش اراضی لرده مسکونلاشمیش کوسعالی سویو اؤز کؤکو اعتباری ایله بو کاسی سویو ایله علاقه داردیر .

اؤن آسیادا سومردن سونرا ایکینجی بیر اویغارلیق مرکزی اولان و معاصر ایرانین جنوبی-قرب اراضی لرینین ده بؤیوک بیر حیسه سینا احاطه ائدن عیلام بیر خالقین آدی دئییل مختلیف تورانلی-اؤن تورک طایفالارینی اؤز ترکیبینده بیرلشدیرن کونفدراتیو بیر دؤولتین آدی دی. عیلام اؤن آسیانین-3 er.q نجو مین ایلیک دن، ۶ مین ایلیک عصره قه در اؤز وارلیغینی داوام ائتدیرمیش قه درتلی دؤولت لریندن بیر اولموشدور. عیلام مخصوص یئر آدلاری، ثلاله آدلاری، دیل لرینده کی بیر چوخ سۆزلرین تورک دیل لری ایله ظاهری اوخشارلیغی و معنا باخیمیندان عینی لیبی عیلامی طایفالارین تورک لرله یاخین قوهوملوق مناسیبت لرینه مالیک اولدوقلارینی گؤستریر .

قدیم عیلام میخی یازیلی متن لرینده کؤک سیمیت، کؤک تئراه، کؤک اینشوشوناک، کؤک ناهونتی کیمی بیر چوخ تانری و شخص آدلارینین اؤنونه «گؤک» آنلامی داشییان «کؤک» عنوانینین آرتیرماقلا اونلاری تانریسال لاشدیریدیلار. (هینز. ۱۹۷۲. ص. ۱۴۱)

دانمارکلی آشور شیناش کارستن ام. نیبور عیلامین قوتی لرله عینی اولدوغونو و عیلام و شوشاداکی خوزی خالقینین آدینین قوتی آدی ایله عینیت تشکیل ائتدیینی قئید ائدیر .

بئله کی، عیلامین خوزئینده خوزقان رود (خوز چاپی) آدلی چای دا موجوددور. (نیهور ام. کارستن، ۱۸۵۷، ص. ۱۶۶)

آروپانین بیر چوخ تاریخچی لری قدیم یونان مؤلف لرینه اساس لاناراق سوزیانانی «اوکسی» لراؤلکه سی (پایس د'اوخیننس) آدلاندیریرلار. بو فیکوروش سوز، سوزیانا، خوز، خوز و اوکوز آدلارینین عینی کؤکدن اولان سۆزون مختلیف فونئتیکی شکیل لری اولدوغونو اثبات

اندير. عيلامين پايताختى شوشا آدينين معناسى «يوكسكدهكى قالا»-ايستىحكام دئمكدير و بيزيم شوشا قالاسى ايله عيىنى
آنلام داشييير .

خوز و انشان اوکسيانين ان موهوم شهرلى ايديلر. ايسترابون اوکسيلىرى حيواندارليقلا مشغول اولان کؤچرى داغلى لار و واديدەكى
اکیچی لر اولماقلا ايکى قولدان عبارت اولدوقلاريني يازير. ۱۳(Страбон. География). XI. Книга. ۱۹۹۴, XV, III, ۲, ۴)

ايشيپگل ائمنى شاهلارينين اوکسيلىرى اؤزلىينه سونا قەدر تابع ائده بيلميدک لرینی و حتی اونلارين اراضی لری دن کنچمک
اوچون خراج اؤدديک لرینی يازير .

اوکسيلىرين کؤکو ليديا حاکم ثلاله سينه دايانير. يونانلى لارين کياکسار شکلىنده ايفاده ائتديک لری ليديا حؤکمدارينين آدی
اوستادا هوکساتار، عيلام ميخى کتيه لرينده گئرجکده اولدوغو کيمي اوکساتار فورماسيندا يازيلميشدى. بو آد اؤزونده
«وکسى/وقوس» طيفاسينين آدينى عکس ائتديرير. اف. لئورمن آدين سونونداكى «تار» سؤزونون ليديا ديلينده اوغول دئمک
اولدوغونو يازير .

بئله اولدوغو تقديرده اوکساتار آدينين ليديا ديلينده آنلامى اوکسى اوغلو دئمكدير .

آنتيک تاريخچى لر آريان و کورتو روفوسمقدونيه ليايسکندرين دؤولتينه قارشى ساواشيندا کاسى لرله ياناشى اونا ان گوجلو
ديرينيش گؤسترلرين زاگروسون خوزى/اوکسى خالقى اولدوغونو و ايسکندرين اوردوسونو تعقيب ائتمک اوچون اوکسيلىره
باريش ايمضالاماغا مجبور اولدوغونو يازيرلار. اونلارين زاگروس داغلارينين شرقينده يئرلشن تاريخى وطنى بو گون ده خوزستان
آدلانير. آگلوتيناتييو قورولوشا مالیک خوزى/خوز دىلى امک نيلىر دؤورونده و داها سونرا اوزون ايللر عرضينده اساس دانيشيق دىلى
اولموشدور. (لئورمانت ف. ۱۸۷۵، ص. ۳۱۵)

۱۰-جو عصر عرب سياح المقديسى و تاريخچى استخرى اونلارين دؤورونده خوزى ديلينين هله ده ايستيفاده اولوندوغونو و بو
ديلين عرب، عبرى و فارس ديليندن تامامييه فرقلى بير ديل اولدوغونو يازير. شوبهه سيز کى بو ديل خوز/اوغوز دىلى ايدى .

بئله ليکله عيلام-خوزى دىلى عربلرين بؤلگه يه گلديک لرى دؤورده اولدوغو کومو بو گونده

تاريخن اؤن-تورک لرین مسکنى اولان اراضيده و عيلامدا خوز-اوغوز دىللى تورک لر ياشاماقددا داوام ائتدير .

عيلام و کاسى زاگروس داغلارى و اطرافيندا يئرلشميش قونشو دؤولت لر عيلامى-لارديلار اؤز اؤلکه لريني هالاتامتو و يا هاتامتو
آدلانديرديلار. حال عيلام ديلينده «اؤلکه»، «آتام» تورک ديللرينده اولدوغو کيمي آتا، «تو» ايسه يئرى بيلديرير .

عيلامدا تئومان، کورتاق کيمي تورکجه اولان شاه آدلارى ايله ياناشى تورکجه اولدوقلارى

شوبهه دوغورمايان سو-ماشکی، اوککو (بؤیوک)، تارو، کوتور، کوق، آتتا، کودوزولوق، ائبار، سوککال کیمی حاکمیت ثلاله عنوانلاری موجود ایدی .

دانیل پوتتس عیلام حاققیندا یازیردی: «عیلامدا تنومان، کودور کیمی بیر چوخ حوکمدار آدلاری تورک آدلاری ایله عینیت تشکیل ائدیrlر. دؤوردننین بیستون

کتیبه سینده یازیلدیغینا گؤره یولا دوشمه سینه تابع اولماییب er.q ۵۲۲-جی ایلهه عصیان

قالدیراق اؤزونو عیلام حوکمداری اعلان ائدن شخص آششئنا و یا آسسئنا آدلانیردی .

بو آد گؤی تورک لرین اولو اجدادی آسئنا آدینی خاطیرلاتماق دادیر».(پوتتس د.۱۹۹۹، ص.۱۷-۱۴)

«عیلامدا حوکمدارلارین «کوتور» عنوانی موجود ایدی، بو بابیلی یادا دا اؤز عکسینی تاپیب. «کوتور» سونرادان هونلارداکی عظمتلی، عالی آنلامی داشییان «کوت/کوتو» عنوانی و «کوتلوق» سؤزو ایله عینیت تشکیل ائدی ر .

اؤن تورک لرین کوتا تانری سینی ایرانلی لار اؤز لشدیره رک خودا شکلینده ایفاده ائدیrlر .

پارس لار بابیل میخی متن لرینده عیلام آدلانیدیrlان اؤلکه نی اؤزا، یعنی اوجا آدلانیدیrlدیrlار. شوبهه سیز کی بو آد یوکسکلیک معناسینداکی عیلام آدینین خوزی/اوکسی دیلینده ایفاده سی دی ر و عینی ایله تورکجه ده اوجا و یوکسکلیک آنلامی داشیییر .

عیلامدا کودور عنوانی ایله برابر اوزون مدت حاکمیت سورهن er.q. ۱۸۵۰ -

۱۵۰۵ (ثلاله لر دن بیر ی ده سوککال-ماه ثلاله سیدی ر. بو حاکمیت منسوبلاری سوککال عنوانی داشیییردی. سوککال-ماه

عیلامین عالی حوکمداری اولوب معناسی «بؤیوک سوککال» دئمک دی ر. ایالت لری ایداره ائدن حوکمدارلار ایسه ساده جه سوککال

عنوانی داشیییردیrlار. سومر دیلینده سوککال سؤزونون معناسی عینی ایله تورک دیلینده اولدوغو کیمی «آغ ساققال، باش بیلن» دئمک دی ر. سومر لر بو سؤزو تیتول کیمی وزیر و ائلچی آنلامیندا ایشلدیrlر .

کوتور عنوانی ایله یاناشی سوککال عنوانینین دا واریشلیک عنعنه سی ایله تورک لره کنچمه سی عیلام طایفالاری ایله تورک لر

آراسیندا ائتنیک قوهوملوق عنعنه لرینین موجودلوغونو ثبوت ائدی ر. گؤی تورک خاقان لیغی و تورقئش خاقان لیغیندا دا ساکال

حاکمیت تیتولو ایدی. ۷۰۶-جی ایلهه تورقئشلرین خاقانی ساکال خاقان اولموشدور. گؤرونور سوککال لار ثلاله سویو و یا ائلیت زومره نی تشکیل ائدیrlر .

تورک لر ده ساکال سوی آدلاری دا موجوددور. و. رادلف ساکالی تئلئقیت چویلارین سویو، کارا ساکالی ایسه کازاخ-قیرغیزلارین

کیچیک اورداسینین آلچین طایفاسینین سوی آدی اولدوغونو یازیر.(B.Радлов ۱۹۸۹ ص.۱۱۲)

آذربایجان اراضی سینده اورمییا گؤلونون گونئیینده زامو و ایلیپی اؤلکه لرینین آراسیندا، زاگرس داغینین خوزئیینده بارسوا

اؤلکه سی یئرلشیردی. ۳-جو سالمان عصرین م.اؤ. ۸۵۸ و ۸۵۶-جی ایللرده آشوریانین خوزئیینده و دوغوسوندا یئرلشن اؤلکه لره

حربی یوروشوندن سونرا یازدیردیغی ظفر لؤوحه سینده فتح ائتدی و خراجا باغلادیغی اؤلکه لرین سیاهی سیندا بارسوا اؤلکه سینین آدی دا وئریلمیشدیر .

ای. شرادر بارسوانی مادییا ایله علاقه لندیره رک یازیر کی، بارسوا مادییانین باتی سیندا و عیلامدان خوزئی ده ماننانین یانیندا یئرلشیردی. بارسوا آدینین اوخونوشونو بعضی مؤلف لر پارسوا شکلینده ده قئید ائدیرلر. بارسوا و یا پارسوانی ایران دیلی و یا فارس اؤلکه سی کیمی تقدیم ائتسه لر ده، بیر چوخ گؤرکملی بیلیم آداملاری بو فیکری تکذیب ائدیرلر. بارسوا ائتنیک منشأ باخیمیندان پارسادان تامامیله فرقلی بیر اؤلکه ایدی. بیر چوخ مؤلف لر بارسولاری سوبار و کاس/کوسی منشألی حساب ائدیرلر. سامی لر بارسایا نامریل دئییردیلر. نامریلار تاریخی منبع لرده همچنین کاسی لره منسوب خالق کیمی قئید اولونور. مادییا تاریخینین مؤلفی دیاکونو قئید ائدیر کی، دیالا چاینین یوخاری سیندا زاموا اؤلکه سینین و ماننانین قونشولوغوندا یئرلشن پارسوا (عیلامجا پاساوا) آکدی دلیینده «دیار، اؤلکه» معناسیندا اولوب فارس دیلی و فارس ائتنیک آدی ایله هئچ بیر علاقه سی یوخدور و پارسوانین فارس لارین وطنی اولدوغو و اونلارین ۸-جی-۷-جی

عصرلرده بوردان چیخاریلاراق ایندیکی فارس ایالتینده یئرلشدیک لری حاققینداکی ادعالار تامامیله یانلیش دیر. پارسوادا هر هانسی بیر ایران دیلی توپونیم و شخص آدی موجود اولمامیش دیر. (I, 2012, Дьяконов И. М., ص. ۱۷۹)

لاکین دیاکونوون بارسوانین فارس لارین وطنی اولمادیغی حاققینداکی فیکری دوغرو اولسا دا، اونون ادعالارینین عکسینه اولاراق پارس/فارس آدی محض بارسوا آدی ایله علاقه داردیر .

آرتور اونقناد سوبار/سابیرلرین بارسو و یا پارسو آدی تانریلارینین اولدوغو یازیر. بارس کاسی لرده ده مقدس حساب اولونوردو. یونانلار بو آدی پارسا، عرب لر ایسه فارس شکلینده ایفاده ائدیردیلر .

گورونور مختلیف حیوانلاری اؤزلرینین توتئم اجدادی حساب ائدن بیر چوخ اؤن تورک خالقلاریندا اولدوغو کیمی سوبار/سابیرلرین تانریلاریندان بیر ده تورک لرده معناسی پلنگ دئمک اولان بارس اولموشدور. بارسوا اؤلکه آدینین سوبار/سابیرلرین بارس تانری آدیندان یارانماسی داها گئرچکچی بیر یوزومدور. بارس دا، قورد و اؤکوز کیمی ان قدیم دؤورلردن تورک خالق لارینین اجداد توتئمی-اونقونو اولموشدور کی، بو اؤن تورک سوبار/سابیرلردن قالما تاریخی عنعنه نین داوامی دیر. قدیم تورانی ائتنوس اولان سوبار/سابیرلرین بارس تئونیمی سونرادان تورک لرده ائپونیم و ائتنونیم اولاراق بارسیل طایفا بیرلینین آدیندا اؤز عکسینی تپمیش دیر. بارس سؤزو تورک دیالکتلرینده ایکی فرقلی فورمادا بارس و تونقا آدلانیر. افراسیاب-آلپ ار تونقا و دیگر ساکا قهرمانلاری دؤیوشلره آدی تئورات و قوران دا چکیلن افسانوی حوکمدار نیمرود کیمی بارس دریسینه بورونه رک گئدیردیلر. تورک ائللرینده گئیش یا ییلمیش ائل-بورس(البرز) داغ آدی ان مارق دوغوران قدیم توپونملردن بیریدیر. آسیا توپراغیندا

سایان داغلاریندا باریس داغ سیلسیله‌سی، بۆیوک باریس و کیچیک باریس موجوددور. دماوند داغینین دا قدیم آدی بارس داغی ایدی .

آ. اونقارد و دیگر تاریخچی لر آریا سۆزونون معناسینین سوبار دیلینده «وئرمک» اولدوغونو و اونون تانری آدلاری ایله یاناشی ایشله‌دیلرک تانری وئردی، آلاسه وئردی آنلامی داشیدیغینی یازیرلار. اؤن آسیانین بارسوا اۆلکه‌سینین اهالی‌سی آشوریانین داغیدیجی محاربه‌لری سببی ایله مجبور کؤچ لره معروض قالمیش قافقاز، وولگاسویو و جنوبی سیبیر اراضی سینده یئرلشهرک تورک ائتنوسونون بارسیل/بارسیل سویونو تشکیل ائتمیشلر. بارسیللر بعدی بارسیلین باشچی لیغی آلتیندا گؤی تورک خاقان لیغی دؤورونده آدلاری اوغوزلارلا بیرلیکده قئید اولونور. بارسیللر سونراکی دؤورده خزر خاقانلیغینین قوروجو سویلاریندان و حاکمیت قوللاریندان بیر یولماقلا، خزر خاقان لارینین حاکمیت ثلله‌سی اوچون دونور/باجاناق سویونو تشکیل ائتمیشلر. بارسیللر تورک لرین سونراکی تاریخینده صابیر/ساویر آدی ایله تانیلمیشلار .

قدیم بارسیللرین بۆیوک قیسمی خوزئییه دوغرو حرکت ائدرک خزرین شمالیندا و شمال-شرق اراضی لرینده مسکونلاشمیشدیلر. سونرادان دانیشتیق دیلینده ر-ز اوزله‌نمه‌سی ایله بورچالی و بوزچالا شکلی آلان آذربایجان اراضی سینده‌کی باریس لرین معاصر واریث لری بو گونکی گرجیستانلا یاناشی آذربایجانین گونئیینده‌کی اؤز قدیم یوردلاری اولان اورومو گؤل اطرافیندا، سولدوز بۆلگه‌سینده، همدان ویلایتینده، ایرانین مرکز اوستانیندا اراک ویلایتینده بوزچالی ناحیه سینده، قومیشان، تفریش، فراهان، نؤوبران، فومن کیمی شهرلرینده ده یاشاماقدادیرلار. بورچالیلاری یانلیش لیقلا مغول لارین تورک‌لشمیش آراتلاری سوی بیرلینه عایید حساب ائدیرلر .

گونئی آذربایجان اراضی سینده آدلاری تاریخی منبع‌لرده کاسی/کاششو/کاس/کوسی شکلینده قئید اولونان قه درتلی سوی بیرلیگی ایله علاقه لندریله ن سویلاردان بیر ی کاشقایلار/قاشقایلاردیر. بو تورک ائلی ایران جغرافیاسینین باتی سیندا یایلاق و قیشلاقلاری ایله بۆیوک بیر اراضینی احاطه ائدیر. کاشقایلار/قاشقایلارین گویا ۱۱-جی عصرده سلجوقلارلا و یا داها سونرا مغول-تاتار یوروشلری زامانی بو اراضیه گلیب یئرلشمه‌لری قدیم تاریخی منبع‌لرده‌کی معلوماتلارلا تکذیب اولونور. کاشقای ائتنونیمین کؤکو کاشقا اولوب، سونداکی «i» عرب-فارس دیلرینه خاص اضافات شکیل‌چیسیدیر و تورک دیلرینده‌کی لی، لی، لو شکیل‌چیلرینین قارشلیغی دیر. ائتنونیمین گئچرک ایفاده شکلی کاشقا ائلی دیر .

دیگر بیر کاشکا اولوسو هاتتی/هیتیت دؤورونده - 2,3 er.q نجو مین ایللک‌لرده آنادولونون خوزئیینده قارا دنیز ساحل‌لری یاخینلیغیندا مسکونلاشمیش تورانلی منشأیه مالیک خالق‌دیر. بیر چوخ مؤلف لر کاشقایلار/قاشقایلاری قدیم آدلاری تاریخی منبع‌لرده کاشکا ایله کیمی قئید اولونان بو خالق ایله علاقه لندریلیر. کاشقولی سوی آدی هیتیت دؤورونون کاشکا-ایله آدیندان یارانا بیلر. آنادولوداکی قدیم کاشکا ائلی ده کاشقایلار/قاشقایلار کیمی حیواندارلیقلا مشغول اولوب کؤچری طایفالار ایدیلر. بیز

ده ایستر هاتتی/هیئت دؤورونده کی کاشکا ایله، ایسترسهده معاصر کاشقای ائلی آدینداکی کاشکا ائتئونیمین کؤک اعتباری ایله کاسی/کاس کؤکونه باغلی اولدوغو فیکرینی مدافعه ائدیریک .

م.زهتابیه گؤره، کاشقایلار/ کاشقایلار دیگر تورک لر کیمی تاریخلری ۴۵۰۰ ایل اؤنجهیه دایانان سومرلرین واریث لری دیرلر. سومرلردن سونرا کاشقایلار/ کاشقایلار دا ایرانین خوزئیینه کؤچموشلر. کاشقایلی آراشدیریجیلارین دا یازدیقلاری کیمی کاشقای ائلی بیر چوخ سوی بیرلیندن تشکول تاپمیش طایفالار کونفئدراسیاسی دیر. کونفئدراسییا ایلخان تیتولونا مالیک خان طرفیندن یؤنه تیرلر. کاشقای ائلی بوتون حاکمیت دؤورلرینده اؤزونو ایداره حقوقونا مالیک اولوب مستقیل سیاست یوروتکم جهدلرینه گؤره داییم مرکزی حاکمیتین مقاومتی ایله اوزلشمیش و جزالاندیرمالارا معروض قالمیشلار. کاشقایلار/ کاشقایلار کاشقولی (بؤیوک و کیچیک)، شئش بیگلی، درشورلو، فارسیمه دان و آمله اولماقلا بش بؤیوک طایفایا و قاراقچیلی، رحمیلی، سفیخانلی، ایغدییر (ایگدییر) اولماقلا دؤرد کیچیک طایفایا بؤلونورلر. بو طایفالارین هر بیر چوخلو تیره لرده عبارت دیر. خوزیستانین بهبهان قصبه سی، همین قصبهیه باغلی آغاجاری ناحیه سی، رامهورموز قصبه سی و دزفول قصبه سیینه باغلی سردشت ناحیه سی تورپاقلاری قدیم کاشقای ویلایتی / کاشقای-یوردا داخل دیر. کاشقای تورک لرینین تقریب ۴۸۰ فیایزی بو ویلایتین تورپاقلاریندا یاشاییر. کاشقایلارین ایراندا عمومی سای ۲ میلیون ۵۰۰ مین نفر دیر. کاشقایلارین حاکم ثلاله سی اولان ایلخان آدلی باش چیلار طرفیندن ایداره اولونورلار. ثلاله منشأ اعتباری ایله آماله تیره سینین شاهیلو قبیله سینیه منسوب دور. شاه کاسی لرین گونش تانری سینین آدی ایدی. شاه-ایله آدینین معناسی تانری شاه دئمک دیر. قدیم تورانی اؤن تورک لرده تئونیملری اؤزلرینه سوی آدی کیمی گؤتورمه عنعنه سی واردی کی بو باخیمدان تورک قبیله آدلارینین بیر چوخو تئوفور آدلار دیر .

آماله طایفاسی خالق آراسیندا «قاللازن» تیره سی کیمی تانییر. اولار ساواشچی تیره دیر، بو تیره اؤز کؤکونو اویقور تورک لرینه باغلا بیرلار. فیکوروشلریمیزه گؤره قاللازن آدینین کؤکو کاسی لرین ائندونیمی اولان قالزو آدی ایله علاقه دار اولاییلر .

آمیلو بابیل-کاسی دؤورونده خالقین ائلیت حیسه سینین تشکیل ائدن سوسیال طبقه نین آدی ایدی. کاشقایلار/ کاشقایلارین ائلیت طبقه سینین تشکیل ائدن و ایلخانلارین دا منسوب اولدوقلاری آمیله طایفاسی اؤز آدینی بو قدیم بابیل-کاسی ائلیت طبقه سینین آدیندا گؤتوره بیلر. قبیله نین ان قدیم تانییمیش لیدری ۱۶-جی عصرده یاشامیش و قاندومان یاخینلیغینداکی درویش آدلی کنده دفن ائدیلمیش امیر قاضی شاهیلو ایدی. اونون قبری زیارتگاه اولدوغوندان، یقین کی، هانسی سا بیر مقدس لییه مالیک اینسان ایدی. روایتیه گؤره، او، شیعهلین ایرانین رسمی دینی کیمی برقرار اولماسی اوچون شاه ایسمایلا کؤمک ائتمیشدی. شاهیلو عائله سی اؤز منشأینی آتا طرفدن آغ قویونلو حوکمداری اوزون حسنه (۱۴۷۸-۱۴۵۳)، آنا طرفدن ایسه شاه ایسماییل صفویه (۱۵۲۶-۱۵۰۱) باغلا ییر. کاشقایلار/ کاشقایلارین کاشقولی سویونون آدینداکی قولی ترکیبی عیلام و کاسی دیلینده

آقومون تیتولو اولان ماهرى آدى سومر ديلينده بۇيوك دئمكددير. اونا گۆره ده تاريخچى لر اونا بۇيوك آقوم آدلاديرلار. كاسى ديلينين تدقيقات چيسى آرنائوت فورنت آقوم سۆزونو «باش چى، رهبر» كيمى ترجمه ائدير كى، بو تورك ديلينده كى آقام سۆزو ايله انكويالنت تشكىل ائدير. (آرنائوت فوورنت، وول. ۱۹۷۸N۵۲، ص. ۶)

ايران تاريخينين گۆركه مىلى آراشدرىجى سى آلمان فريدريش ايشپيگئل يازير كى، مهرانى ئلاله سينين ايلكين مسكونلاشدىغى اراضيده ياشايان گوندوزلو تورك طايافسى افشارلارا عاييد اولوب بختيارى لرله بيرليكده عيلام-سوسيانا دؤورونون يئرلى ۳-جو آتوختون خالقينى تشكىل ائدير. (ايشپيگئل ف. ۱۸۶۳، ص. ۱۳-۱۲)

كؤكلىرلى اؤن آسيانين قديم خالقارينا باغلى اولان آذربايجان حاكم ئلاله لرين بيرى ده يئكان ليلاردى ۸،۹-جى عصرلرده فرات چاينين قريبنده، كاركاميش ايله پاتت آراسيندا، كومموخ ياخينليغيندا معاصر حلب و اطرافينى احاطه ائدن اراضيده يئرلشن پايتاختى آرپاد اولان بيت-آقوسى، يانى آقوس دؤولتتينين قوروجوسو خط-اورارتو منشألى يئكانلى قوسى آدلانيردى. يئكانلى آدى گونئى آذربايجانين بو گون ده موجود اولان اوستاجلى سويونا منسوب يئكانلى طايفا آدى ايله بۇيوك بنزليك تشكىل ائدير. مرند و گونئى آذربايجانين ديگر اراضى لرينده مسكونلاشان سوي بيرليبي دير.

آرپاد يقين كى تورانليلاين قديم ائپونيمينين آديندان گؤتورولموش دور. آرپاد سونرادان اون اوقور تورك سوي بيرليينين باشوقو و مجار دؤولتتينين يارادان شاهين آدى ايدى. ب. لندزبرگر كاسى لرده شاه سۆزونون گيانديز شكلينده ايفاده اولدوغونو يازير. گوندوزلو آدينى كاسى شاه ئلاله سينه عاييد ائتمك اولار. آوروپا تاريخچى لرى لرستانى او كسى و كاسى لر-تورانلى اؤن تورك لرين وطنى حساب ائديرلر.

لرستان شاهسون، چاردولو و قاشقاي تورك لرينين قديم يئرلشيم اراضى لرينددير. لرستانا داخيل ائديلن بختيارى ويلايتينين بير چوخ شهرلرينده قاشقاي، ليركى، آغاجرى تورك لرى ياشاير، بوريجين قصبهسى قاشقاي تورك لرينين قديم مسكنى دير . ايرانين بير چوخ اراضى لرينده مسكونلاشميش قديم آغاجرى تورك سويو گومان ائديلدیی كيمى آغاجلا علاقه دار اولوب «مئشه اينسانلارى» آنلامى داشيمير، فيكريميزه گۆره آغاجرى سۆزو «آق چئرى» آدينين تحريف اولونموش شكلی دير و معناسى «سئچكين، يوجه دؤبوش چو» قواردیيا دئمكددير.

اف شوبرل، بالفوور، اى. مارانسی كيمى آراشدريجيلار بختياريلر، فلهليانلار، ممه سنى لر و جنوب ايلات لرينين ديگر ائلات طايفالارينين اؤز منشأينى ان اوزاق آنتيك دؤورلردن گؤتوردوكلرينى و ايسكندرين زامانيندا عينى بؤلگه لرده مسكونلاشان وحشى دؤبوشچولرين نسلين دن حساب ائديرلر. اونلار بو كؤچرى حيواندار طايفالارى فارسلاردان كنار بير منشأيه منسوب اولدوقلارى فيكرينى ايره لى سورمكدديرلر. (سوبرل، ۱۸۲۸، ص. ۱۹)، (بالفور، اى، ۱۸۸۵، ص. ۱۹۲). ايرانين قرب اراضى لرينده مسكونلاشميش ماراقلی تاريخه ماليك ان بۇيوك طايفالاريندان بيرى ممه سنى ائلى رستم، باكش، جاويدماهورى، پهلوى و

دوشمن زیاری سوی بیرلییی دیر. مرکزلی فارس اوستانیندا نوراباد شهرینده یئرلشن ممه سنی / ماماساقانلاری لورلارلا باغلاسالار دا یئرلشیم یئرلرینین تاریخن تورک لره مخصوص اولدوغونو بیر چوخ آراشدیرجیلار قئید ائدیرلر. ممه سنی لرین بیر چوخو اؤزلرینی منشأ باخیمیندان تورک حساب ائدیرلر. ماراقلی فاکت اوندان عبارت دیر کی، گورجو چاری پارانوازین دا منسوب اولدوغو قدیم حاکمیت ئلاله سی اولان ماماساقانلار دا تورانلی ساکا طایفالارینا منسوب اولوب زاگرس-آنادولو طرفدن گلدیکلری حاققیندا فیکوروشلر موجوددور.

ممه سنی لرین ان بؤیوک و نفوذلو اولان باکشش سویو اسه تامامیله تورک دور. اؤن تورک خالقلاریندان اولان قوتیلرین er.q.XIII مینیللین سونلارینداکی شاهلاریندان بیر اینه-باکشش تیتولو داشیییدی. باکشش سویونون کارای، آلواند، برابر سالار، قاجار کیمی تیره لری تامامیله تورک آدلاری داشیییر. فیکریمیزه گؤره باکشش آدی کاسی لرین بوقاش/باقا تانری آدلاری ایله علاقه داردیر. تررین. د. لاکووپتری و اف. هومل "بک" لری کاسی لرین ان بؤیوک سوی بیرلییی حساب ائدیرلر. اونون فیکرینجه بکتیاری، باکتیریا، باغستان، باغداد، باکتان کیمی آدلار بک طایفاسینین آدی ایله باغلی دیر. (تررین. د. لاکووپتری. ۱۸۹۴، ص. ۳۲۶). آشوریانین داغیدیجی هجوملاری نتیجه سینده بک سوی بیرلینین ۱۰۰ قبیله سی عیلام و زاگرس داغلاری یا یلالارینداکی اؤز یوردلارینی ترک ائدرک شرقه دوغرو حرکت ائدرک چین سرحدلری یاخینلیغیندا و دیگر اراضی لرده مسکونلاشمیشلار. آنتیک مؤلف لر آریان و کورتی روفوس مقدونییه لی اسکندرین بهمنی شاهی ۳-جو دره نی تعقیب ائدرکن زاگرس داغلاری اراضی سینده دؤیوشکن ممه سنی طایفاسی ایله مباریزه آپاردیغینی یازیرلار. (کوینت کورتی روفوس. باند. ۲۰۰۷، ۲). ممه سنی لرله قونشولوقدا تورک قورد-شولی اولوسو یاشاییر. ایران آدلی جغرافیادا ان گئنیش یاییلمیش سویلاردان بیر خلی ائلی دیر. مرکزی اوستاندا بؤیوک بیر ائل اولان خلی لرین بیر قولو آذربایجانا و آنادولویا باغلی اولموش، دیگر قولو ایسه اورتا فارس دا، احتمال کی، سلجوقی لر زامانیندا خلجستان آدلانان اراضیده مسکونلاشمیشلار. قاشقای لار و خلی لر آراسیندا بیر زامانلار سیخ علاقه موجود اولموشدور. بیر سیرا مؤلف لر داها ایره لی گئدرک قاشقایلاری خلی قبیله سینین بیر قولو حساب ائدیرلر. فارسی شناسلار ادعا ائدیر کی، اولار خلی منشألیدیرلر و ایرانین جنوبونا کؤچمزدن اول طهرانین جنوب-قربینده یئرلشن خلجستاندا مسکونلاشیبلار. هندوستان و عرب مسلمان مؤلف لرینین اثرلرینده خلی آدینی قدیم ایفاده طرزینه اویغون اولاراق کهالچی فورماسیندا یازیرلار. خلی آدینین خالق ائتمولوگییاسی ایله قال-آج کیمی ایضاحی تاریخی گئچرکلییی عکس ائتدیری. بیز خلی ائلی آدینین کاسی لرین قالزو آدیندان یارانیدیغی فیکرینده ییک. تورک لرین دؤولت-اولوس-خالق آنلامیندا ایستیفاده ائدیقلری ائل ترمینین کؤکو سومر-آکدی لارین ایل/ائلو سؤزونه باغلی اولوب اونون معاصر ایفاده شکلی دیر. بوتون بو تاریخی ائتئولوژی دلیل لر ثبوت ائدیر کی، کاشقای ائلی و خلی/کالاج ائلینین ائتنیک منشأیی عمومی کاش/کاس -

کال دی/قالزو ائتنیک کؤکونه باغلی اولوب اؤن آسییانین کاسی آدلانان قدیم اؤن تورک ائتنوسو ایله علاقه داردیر. کاسی لرین ائدنونیم-اؤزادلانمالاری قالزو شکلینده ایدی.

آ. قوردلفسکیه گؤره اوغوزلاردان خئیلک اول کیچیک آسییانین تورکلشمه سی باشلانندی. کالاج، کارلوک، کانقلی کیمی تورک طایفالاری اوغوزلاردان خئیلک اول، بیزیم عصرین ۱-جی مین ایلییین اول لریندن کیچیک آسییا و یاخین بؤلگه لرله گله رک یئرلشمیش و «اؤلکه نین یئرلی اهالی سینه چئوریلیمیشلر (Гордлевский, А., ۱۹۴۱, ص. ۲۲)

۵-جی عصر بهمنی تاریخچی سی لازار پاپتسینین وئردیی معلوماتا گؤره ۴۸۲-جی ایلده بهمنی اوردوسونون ایسپاراییتی مامیکونیان و گورجو چاری و اختانق قورقوسالین قوشونلاری سرکرده مهرانین باشچی لیغی ایله جنوبی قافقازا سوخولموش ساسانی اوردوسو ایله بهمنیستان و گورجوستانین سرحددینده کور چایینین وادی سینده کنگر داغیندا یئرلشن کنگرلرین اؤلکه سینده قارشیلان دیلار. باشقا سوریه لی تاریخچی مار آبا دا خسروون کنگرلره دؤیوشدویو حاققیندا یازیر. بهمنی تاریخچی سی خورنئلی موسا ساسانی لرین ساواشدیغی کنگر اؤلکه سینین گؤیچه گؤلونون شمالیندا گورجوستان و بهمنیستان سرحددینده یئرلشدیینی یازیر. (Кляшторный С.Г., ۲۰۰۳, ص. ۲۲۵)

همدان شهرینین یاخینلیغینداکی کنگاور شهرینین آدی کنگر سویونا باغلی دیر. ۱-جی عصر یونان تاریخچی سی خاراکس لی ایسیدور اصلن خوزستاندان اولان کنگاورین مادیا شهری اولدوغونو یازیر و اوردا آرتئمی دانین معبدی حاققیندا بحث اندیر. کنگاورده بو گون ده عظمت لی تاریخی معبدلرین قالیق لاری موجوددور. کنگر/کیئنقیر سومر دؤولتینین آدی ایدی. ان قدیم تورانی تورک سویلاریندان بیر، کؤکو سومرلره باغلی اولان کنگرلر کئچمیشده اولدوغو کیمی بو گونده ازلی اؤن تورک اراضی لری اولان خوزئی آذربایجاندا، ناخچیواندا، قاراباغدا، گونئی ده اسه قومدا، آراز چایی ساحلی سویوندا، طهراندا یاشاماقدادیرلار. تاریخی ادبیاتدا ایران منشألی سؤزلر کیمی ایضاح اندیلن تورک حوکمدارلارینین پادشاه عنوانی سومرده حاکمیت تیتولو اولان پاتئسی آدینین تحریف اولونموش شکلی دیر. دیگر حاکمیت تیتولو اولان شاه اسه کاسی لرین حاکمیت تیتولو کیمی ده ایستیفاده اولونان گونش تانری سی شاه آدی ایله باغلی دیر. تورک لری ایران اراضی سینه گلمه، اؤزلرینی ایسه آتوکستون حساب ائدن پان ایرانست لرین ادعالاری تاریخی منبعلرده عکس اولونان دلیل لرله تکذیب اولونماقدادیر. فارس ائتنونیمینین گئچک ائتمولوگیاسی دا اونون ایران-آریان منشألی اولدوغونو دا شوبهه آلتینا آلماقدادیر.

ایران و اؤن آسییانین قدیم تاریخی اوزره بؤیوک مقام حساب اولونان آی. دیاکونوو ایران دیللی طایفالارین ایرانین قریینه ۱-جی مینیللین اوللرینده گلمه سی حاققیندا اؤزونون ده اوللر طرفداری اولدوغو و رسمن قبول اولونموش گؤرولش لرین هئچ بیر پوزیتو دلیل لره اساسلانمادیغینی یازیر. یازیلی منبعلرده ایلک فارس حاکمیت ئلاله سی حساب اولونان اولن بهمنیلرین آی. ۷-جی

عصرین اوللرینده یاشادیقلاری تثبیت اولوندوغوندان بو تاریخ سؤزسوز شکلده ایران دیللی خالقلارین اؤن آسیایا گلیشلیری
تاریخی کیمی قبول اولونماق دادیر. (Дьяконов И.М., ۱۹۷۱, ص. ۱۲۸)

لاکینیولا دوشمه لرینین ائتتیک منشأ باخیمیندان ایران-آریانلارا منسوب اولمالاری مسئله سینین اؤزو بئله تاریخی لر آراسیندا
معین مباحیثه لره سبب اولموشدور. اولنار پرس ایمپئریاسینین ۱-جی دؤوره یه قه درکی قدیم دؤورونون یولا دوشمه سینه
عایید ائدیلمه سینین دوزگون حساب ائتمیرلر.

کوروشلا باغلی اونو وورغولاماق لازیم دیر کی، کوروشون ایرانین اؤزوندن هئچ بیر شاه کتیبه سینه راست گلینمیر. کوروش آدینا
یازیلیمیش پاسارگاد یازیلاری اصلینده دؤوردننین لگیتیمیلینی گوجلنه دیرمک اوچون ۱-جی دؤوردن طرفیندن سیفاریش
ائدیلمیش دیر. بهمنی لر آنزائیت تورک لری ایدیلر. اولناردا تورکجه اولان اوکوس (II) دؤوردن (، کودامان III) دؤوردن (آدلاری
واردی. کسرکین سرکرده لریندن بیرینین آدی آریامان ایدی. شرقدن گلن ایران طایفالاری ایلک اؤنجه اورمییه گؤلونون گونئیینده
مادیا و بارسوا اراضی سینده مسکونلاشمیشلار. اولنارین تاریخده کی موجودلوغو آشور سالنامه لرینده انشان و پارسوماشلا علاقه
دار چکیلیر. آلمانآشورولوقو اف. هومل بارسوا-پارس مسئله سینه آیدین لیک گتیره رک یازیر: «مادیانین اورمییدان آشاغی ویلایتی
اولن پارسوا آدی آشور متن لرینده بارسوا کیمی یازیلیمیش دیر. بهمنی لرین ایلکین اولاراق حاکمیتی اله کئچیردیکلری مادیانین
بارسوا ایالتینده یئرلی اهالی، یانی تورانلی ایدیلر. بهمنی لر بو آدی عیلامدان آشاغی اراضینی ایشغال ائندن سونرا اورا داشیدیلار.
بو ایران خالقینین باکتریادان مادیایا و اوردان دا پارسوایا کۆچلری حاققیندا کی تاریخی بلگه لره ده اویغودور. بو زند اوستا
عننه سیندن ده آیدین گؤرونوویو کیمی پارسوا ایله پرسیانین ائتتیک منشأ باخیمیندان بیر-بیری ایله هئچ بیر علاقه سی موجود
دئییل، بو ساده جه سؤزلرین تصادفی بنزریلیندن عبارت دیر. بهمنی لر عیلامین جنوبوندا اله کئچیردیکلری مرکزدن کنار
تهلوکه سیز اراضی ده پارسو شهرینی سالمیش دیلار. ایران یایلا سیندا کی مادیایا دؤولتینی اؤزله دیره رک بؤیوک بیر ایمپئریایا
چئویره ن دؤوردن بو شهر عظمی لی بینا و سارایلارلا زنگینلشدیردی. بو ایالت شهرین آدینا اویغون اولاراق پرسیا شهری-
پارسارگاد آدلاندیریلیمیش دیر». (هومل.ف. ۱۸۸۹. ص. ۸۹)

اول کی فاتح لرین عننه سینه اویغون اولاراق کوروش یئنی بیر پایتاخت قوردو. پاسارگاد آدلانان شهرین عیلامجا گئرچک آدی
کاسیل ره عایید اولوب باکراتاتاش ایدی. قدیم دؤورون دیگر بؤیوک تاریخچی سی آ. بیللرئکه گؤره بارسوادان گونئییه دوغرو
حرکت ائدن آری طایفاسی اولان پارس لار ایندیکی شیراز ویلایتی و نیریس داغلارینی احاطه ائدن فارس ایالتینده
مسکونلاشمیش دیلار و تدریجین اؤز تورپاقلارینی بلوچیستانا قه در گئنیشلندیرمیش دیلر. اولنارین قونشولوغوندا کی آذربایجان و
آردیلاندا قدیملردن اعتباران کاسی لر مسکونلاشمیش دیلار. پارس لارین بهمنی عائله سینه منسوب کنیازلاری چیسپیس ایدی.
او مادیایا شاه کی کاسارین نینوییا یوروشونه قاتیلاراق اونا دستک وئرمیش دی. او انشان کنیازینین وارث قیزی ایله ائولنمیش دی

و بو سبب دهن اؤن ملی بیر اراضی اولان انشانی اله کئچیره رک اؤز اوغلو کوروش ایداره سینه وئرمیشدی. اونوایسه حاکمیت ده اوغلو کامبیز اوز ائتمیش دی. کامبیز دن سونرا پرس دؤولتینین قوروجوسو اولان اوغلو بؤیوک کوروش انشان شاه ی اولموش دو. (بیللئربئجک آ. ۱۸۹۳، ص. ۵۰)

آمریکا تاریخچی سی ماتت واترس، کامبیز و اونون اوغلو ۲-جی کوروش فارس اولمادیقلارینی، اصلن عیلام لی اولدوقلاری فیکرینی مدافعه ائدیر. او کوروش/کیر آدینین عیلام دیلینده اولدوغونو و معناسینین «قایغی کئش، دیققت گؤستره» آنلامی داشیدییینی یازیر.

حیکمت بایورا گؤره کوروش بیر انشان لی اولدوغو منبع لرده گؤسترلیمیش دیر و اونون ایران و یا آریالارلا هر هانسی بیر علاقه سی حاققیندا اوردا بیر بیلگی یوخدور. ایران و ایرانلی آدی یالنیز ۱-جی دؤوردن سونرا میدانا چیخمیش دیر. کوروش اصل آدی آغرادات اولموشدور. (یوسف حیکمت بایور. ۱۹۳۰. ص. ۳۷۱)

موجود اولان بیر فرضیه یه گؤره بارسوانین گولو قبیلریندن اولن آرتتالی آکامنیش ثلاثه سی آشورلارین بؤلگه یه آرام سیز داغیدییی باسقیلاریندان قورونماق اوچون بوردا مسکونلاشمیش و اؤزلرینه تابع ائتدیکلری ایرانلی طایفالارلا بیرلیک ده جنوبا حرکت ائدرک فارس آدلانان اراضیلری اله کئچیرمیشلر. بهمنی لرین آدلاری داکی تورکجه آرتا آدینین (آرتابان، آرتاکسترس) موجودلوقو دا بو فرضیه نی دوغرولا ییر .

اؤزلرینی آری/آریانا آدلان دیران ایران دیلی طایفالار اؤنجه اورمیه گؤل طرفده یاشادیقلاری آشوریانین پارسوا ایالتینین آدینی اؤزلرینه ائتنیک کیملیک اولاراق قبول ائتمیش و بو آدی پارسا شکلینده یئنی وطن لرینه شامل ائتمیشلر. بو آد سونرادان عرب دیلینده فارس آدی ایله اوز اولونموش دور. پارسا و پارسوا آدلاری یقین کی، عینی سؤزون مختلف واریانت لاری دیر و آراشدیریجیلار بو سؤزون ایران دیلینده اولدوغونا شوبهه ایله یاناشیرلار. آلمان عالی می ای. هرتسفلد پارسوانی آشور سؤزو حساب ائدیر و معناسینین «کنار اؤلکه»، «دیار» اولدوغونو بیلدیریر (Фрай). پ. ۲۰۰۲. ص. ۱۰۲). (ایندییه قه در معلوم اولان ایکی یوزدن چوخ قدیم ایران کتیبه یازیلاریندان یالنیز :

۱-جی دؤوردن تخمینن ای. ۵۱۹-جو ایله قدیم فارس، عیلام و آکدی دیلینده ترتیب اولونان مشهور بیستون قایا کتیبه سی اصل تاریخی موبد کاراکتتری داشیییر. بیستون کتیبه سینین عیلام و آکدی متن لرینده بهمن آدی چکیلیمیر، کوروش و کامبیز اؤزلرینی یالنیز چیشپیشین واریث لری حساب ائدیرلر. پرسوپولدان الده ائدیلن و ۲-جی کوروشه عایید ائدیلن ۹۳ نؤمره لی دایروی مؤهورده و کامبیزه عایید یازیلاردا چیشپیشین اوغلو کوروش اونون اوغلو کامبیز و اونون اوغلو کوروش انشان حوکمدارلاری کیمی قئید اولوناراق

بهمنین آدی چکیلیمیر. یالنیز پاسارگارد کتیبه سینده کوروش بهمنه عایید

اولدوغو بیلدیریلیر کی، او سونرادان دا یازیلیمیش اولابیلر (Вып. 1, 2014, Ибрагимова К.А.Т.).

کوروش مادیا حاکمیتینی خیانتله اله کئچیریدی کیمی ساسانی اردشیر ده پارف آرشакид و مهرانی لره خیانتله حاکمیتی اله کئچیره بیر اوزورپاتور ایدی. قربین گؤرکه ملی ایرانیت تاریخچی لری ماکوارد، نولدکی و هرتسفلدین رایینه گؤره پارسیا تاریخنین موهم قیسمی ساختالاشدیریلاراق شاهنامه ده کیانی لرین تاریخی شکلینده قلممه وئريلمیش دیر. تورک لری مختلیف آدلارلا تحقیر ائدن پان ایرانیت لر بیللمیدیرلر کی، هند-آرین لرین آریا آدی فین-اوقور دیلینده «قول» آنلامینداکی اوریا سؤزوندن یارانمیش دیر .

آمریکالی تدقیقاتچیلار ای. بریانت و ال. پاتنونوم دا قئید ائتدیکلری کیمی ۱۵۰۰ er.q. -جو ایللرده شرقی آوروپادکی هند-آوروپا کوتله سینین بیر قولونو تشکیل ائدن هند-آرین لر خزر دنیزینین خوزئیین دن شرقه دوغرو اورال اوزریندن حرکت ائدرکن بوردا فین-اوقورلارلا اوزون زامان کونتاكتدا اولموشلار. فین-اوقورلار اورال داغلاری طرفه هند-آرین لرین یوللارینی کسمیش و اسارت آلتینا آلاق اوزون مدت بو رگیوندا مسکونلاشماغا مجبور ائدرک اونلاردان قول کیمی ایسیفاده ائتمیشلر. (بریانت ادوین آند لاورا پاتنون. ۲۰۰۵، ص. ۲۷۱)

م. موللر بارون بونسئنی یازدیغی مکتوبدا قدیم سانسکریت دیلینده آر کؤکوندن آریا سؤزونون یاراندیغینی و معناسینین اوچونجو کاستایا، یعنی حقوق سوز، کؤله کاتئگورییاسینا منسوب اینسانلارا وئریلن «آریا»، یعنی قارا جامات، آشاغی طبقه یه منسوب کیشی و یا آدام دئمک اولدوغونو یازیر. گویا سونرادان بو سؤز آریا شکلینده شرفلی، تورپاغین صاحبی، آغاسی آنلامی داشیمیش دیر. (ماخ موللر. ۱۸۵۴، ص. ۲۱)

قدیم اوغوزلار فارسلاری «سوقاق» آدلان دیریدیلر، قدیم تورک دیلی لوغتینده بو سؤزون معناسی آج گؤز، گؤزودویماز، پاخیل، خبیس دئمک دیر. (Древнетюркский Словарь. Л. ۱۹۶۹، ص. ۵۰۸)

آذربایجانین ان قدیم دؤورلردن تورک لرین وطنی اولدوغو تاریخی منبع لرده ده، عکس اولونموش دور. ایسلام دؤورونون مشهور تاریخی لرین دن اولان ابن اثیر «الکامل فی تاریخ» آدلی اثرینده موسا پیغمبرین دؤوروندن بحث ائدرکن یازیر: «فارس پادشاهی منوچهرین دؤورونده یمن پادشاهی اؤز سرکرده سی شمر بن آتتافی اورا گؤندردی. آذربایجانا گیریب تورک لرله ووروشدو. نهایت، تورک لر مغلوب اولدولار و شمر بن آتتاف اوردوسونون گئتدی یولو آذربایجاندا مشهور اولان ایکی داشین اوزرینه یازدی.» گؤرونویو کیمی، هز. موسانین دؤورونده، یعنی اترامیزدان اول ۱۳-جو عصرده، اوندان سونرا ایسه، یعنی ماننا-مئد دؤورونده بوگونکو آذربایجاندا تورک لر یاشامیش، حؤکمران لیق ائتمیش، سیویل یازسییا یاراتمیشلار .

شوبهه سیز بوردا تورک آدی ایله ابن اثیر آذربایجانین اورمییه گؤلونون حوزه سینده زنجانا قه در اولان اراضیده موجود اولموش و یوز ایللر عرضینده آشوریا و بابیله قارشی مباریزه آپارمیش توروککولاری نظرده توتور. سون تدقیقاتلارلا توروککو آدینین گئرجک اوخونوشونون توروک اولدوغو معین ائدیلمیش دیر .

تاریخی ادبیاتدا افسانوی منوچهر آکدی شاهی مانوشتوسو ایله ائینیلشدیریلیر. توروکلارین آدی آشور میخی یازی لوحه لرینده ایلک دفعه شاه ۱-جی شهمسی آدادین (ای.ا. ۱۷۸۲-۱۸۱۳) دؤورونده و سونونجو دفعه یئنه آشور شاهی ۱-جی آداد-نیرارینین (er.q. ۱۲۷۴-۱۳۰۷) (دؤورونده چکیلیر .

عالیم لرین اکثریتی موسا پیغمبرین e.q.XIII عصرده (۱۳۹۱-۱۲۷۱) یاشادیغی احتمالیینی ایره لی سورورلر. بو توروکلارین موجود اولدوغو تاریخی دؤوره اوغون گلیر. توروککولار بورونج و دمیر دؤورودن اعتبارن بین النهرینده و اؤن آسییانین زاگرس داغلاری یایلالاریندا یاشامیش قدیم تورانلی ائتنوس دور. توروککو اؤلکه سی زاگرس داغلارینین شمال-قرب وادی لرینده اورمییه گؤل حوزه سینده یئرلشیردی. او بیر چوخ بیگلیک دؤولتین بیرلیکدن یارانمیش کونفئدورانتیو کاراکتیره مالیک ایدی. اونون آرتا دؤولتی اراضی سینده یئرلشدیینی اهالی سینین منشأ اعتباری ایله سوبار/سابیرلر، حوریلر، قوتی لر، مانالارا منسوب حساب ائدیرلر. توروککولارین تورکلویو حاققیندا ایلک دفعه قطعی فیگوروش بیلدیرن آلمان آشورولوقو

فریتس هومل اولموشدور. ۱۸۸۰-جی ایللرین اورتالاریندا یازدیغی اثرده او بو حاقدا دئییردی: «توروکیلر خزر دنیزی طرفدن گله رک مادیا داغلاریندا یئرلشن کؤچری تورک طایفالاری کیمی قبول ائتمک اولار. بئله لیکله، تورک آدینین قدیم فورماسی توروک دور. بیزانس مؤلف لری ده بونو تورکخوی شکلینده یازیرلار. تورک طایفالاری ایله چوخ یاخین قوهوم اولان سومرلر ده مادیا داغلاری اوزریندن ایکی چای آراسینا بابیله گلمیشلر». ۳۸ (هومل ف. بایل و آشور تاریخینده. برلین، ۱۸۸۵، ص. ۵۰۱)

توروککو شاهلاریندان بیرینین آدی پیشئندان ایدی اونون اوغلو ایسه تی بیته آدلانیردی. بو آد ایسکیت لرین شاهی تابیتی ایله بؤیوک بنزرییه مالیک دیر. (کریستیان کیسج. ۲۰۱۱، ص. ۱۶۸)

پیشئندان آدی توران پادشاهی افراسیابین آتاسی پئشنگین آدی ایله بنزریلیک تشکیل ائتمکده دیر. آشوریا حوکمدارلارینین توروککولارلا مباریزه سی اوزون ایللر عرضینده داوام ائتمیش و اونلاری تام شکیلده اطاعت آلتینا آلماق مومکون اولمامیش دیر. تورک، توکریش و قوتی لر اؤز یوردلارینی ترک اندرک شرق اراضی لرینده مسکونلاشمیشلار.

معاصر آراشدیرجی جی. استوکئس قوتی لرین آذربایجان تورک لری اولدوغونو و اثرق ۱ مین ایلکده بو «آذری قوتی» قبیله سینین بابیل ایمپئریاسینین آکدی حوکمدارلارینی مغلوب ائتدیینی یازیر. اونلار تقریب یوز ایل عرضینده آکدی اراضی لرینده آغالیق ائتدیلر و حاکمیتلرینی دجله چایی ساحل لریندن ایران یایلا سینا قه درکی اراضی لره گئنیشلندیردیلر er.q.VI .

عصرده آذربایجان اراضی لری بیر چوخ قبیله طرفیندن ایشغالا معروض قالدی. (ایستوکئس ژ. ۲۰۰۹، ص. ۷۹)

اورمو گؤلونون اطراف اراضی لری تورک لرین تاریخینده اؤنملی رول اوینامیش، بیر چوخ تورک خالقلاری بو اراضی ده کی سوی بیرلیکلریندن تشککول تاپمیشلار. اورمو آدی بو گؤلون اطرافیندا مسکونلاشمیش تورانلی اوروم خالقینین آدیندان یارانمیش دیر. اوروملار سومرین اور شهری اهالی سی ایله علاقه لندریلیر. س. کرامتر سومرین اور شهرینین آدینین سومر میخی متن لرینده اوریم شکلینده یازیلدیغینی قئید ائتمیش دیر.

تاریخی قایناقلارلا گؤره هر بیر سومر شهری اوردا مسکونلاشمیش طایفانین آدینی داشیییردی. سومری ترک اندیب بین النهرین خوزیی، زاگرس داغلاری و اورمو گؤلونون اطرافیندا کی اراضی لره کؤچن اور اهالی سی بوردا اوروم خالقینی میدانا گتیرمیش و اورارتو دؤولتینین اساس قوروجو سویلاریندان بیرینی تشکیل ائتمیشلر. اورمو آدی دا احتمالا گؤره بو سویون آدی ایله علاقه دار اولوب «اور اینسانلارینین اؤلکه سی» دئمکدیر. اورمو دؤولتینین آدی «اوغوز خاقان» داستانیندا دا کئچمکده دیر و ساکا- کیملی لرین بو اراضیه یوروشلرینی اؤزونده عکس ائتدیریر. اوغوز خاقان اوروم دؤولتی و اونون خاقانی اوروس خاقانا قارشى دا مبارزه آپاریب اونو اؤزونه تابع اندرک خراجا باغلا ییر. اوغوز داستانیندا کی اوروس خاقان اورارتو شاهى روسانین پروتوتیپی دیر. اوغوز خاقانین اؤن آسیایا یوروشو ساکا- کیملی لرین کیچیک آسیا و بین النهرین یوروشلری ایله عینی دؤره، اورارتودا اوروم شاهى روسانین حاکمیتی دؤورونه او یغون گلیر. اوروملار تورک تاریخیندن ایزسیز قئیب اولمامیشلار. عرب سییاحی ابن باتوتا ایران سیاحتی زامانی، ایرانین بیر چوخ اؤنملی شهرلرینده اولموش و بو یئرلره یئزدوها س^۲ تان چیخیب داها چوخ تورک لرین یاشادیغی دشت- ائی روم آدی یئردئن کئچدیغینی یازیر، اونون بحث ائتدی دشتی روم «اوروم چؤل» آنلامیندادیر.

زو. توقانین دا قئید ائتدی کیمی تورکیه اراضی سینده یاشایان ائی میرلر، آذربایجانین هر ایکی حیسسه سینین گئیش اراضی لرینده و اورمو گؤلون اطرافیندا یاشایان آیروملار اوروملارین توره مه لر دیر. اوروملارین دیگر قولو مسیحی- پروواسلاو دینی نه اعتیقاد ائدن و واختیله اؤز تاریخی وطن لری آنادولو اراضی سی دن کؤچوب کریمادا، گورجوستاندا و قارا دنیزین دیگر اطراف اراضی لرینده یاشایان و دیل لری تمیز تورکجه اولان اوروم آدی قدیم خالقان عبارت دیر. اوروملار اؤز لرینین قره ک لرله علاقه لندریلمه لرینه قطعى اعتراض ائدی رلر. تاریخی ادبیاتدا ایران- آریان اراضی لری کیمی قله مه وئریلن گرگان و مازندران ایران طایفالاری بو اراضیه گلمه دن اؤنجه تورانلی اؤن تورک طایفالارین یاشادیغی ازلی یوردلاری اولوب «قوردلارین اؤلکه سی» آدلانیردی .

بیرینجی نسخه یه گؤره آروپاداکى بالکان اراضی سیندن حرکت ائدن هند- ایران طایفالاری قافقاز داغلاری اوزریندن گونئی ه دوغرو حرکت اندرک خزرین گونئیینده کی مازاندران- هیرکانیا اوزریندن شرقه دوغرو ایره لیلیمیشلر ۱۵۰۰-۱۷۰۰- جی ایللرده بوردا اونلارین قارشى سینی تورانلی اؤن تورک لر کسمیش و ایکى ازلی دشمن آراسیندا ایلک قارشى دورما دا محض بوردا باش وئرمیش دیر. بو قارشى دورما ریکودا، اوستادا، شاهنامه ده، طبری و مسعودینین ده اثرلرینده اؤز عکسینی تاپمیش دیر. (علی

عسگر سیالی. ۲۰۲۲)

مازندران آدی «مرزی-توران» آدینین تحریف اولونموش شکلی دیر. مرزی-تورانین، یانی توران سرحددینین معین اولونماسی حادثه سی ائنونیم «مجله التواریخ» اثرینده و طبری تاریخینده اؤز عکسینی تاپمیش دیر. یازیلدیغینا گؤره توران خاقانی افراسیابلا منوچهر آراسیندا ساواش طبریستاندا-هیرکانیادا باش وئرمیش دیر. منوچهر افراسیابین تعقیبیدن خلاص اولماق اوچون آمل قالاسینا سیغینیر. افراسیاب اون ایل آمل شهرینی محاصیره ساخلايير. لاکین میدانا چیخان چتین لیکلر و عسگرلرین خسته لیکلره دوچار اولماسی اوزون دن منوچهره باریش تکلیف اندیر. هر ایکی حوکمدار راضی لیغا گلیرلر کی، اوخ آتماقلا ایکی اؤلکه آراسیندا یئنی سرحد معین اولونسون. بو مقصدله آرش آدلی طبریستان لی ماهیر بیر اوخ آتان دماوند داغینا چیخاراق تورکیستان طرفه بیر اوخ آتیر و اوخ سرخس و مرو آراسیندا کی مرزی دورانا (مرزی توران) دوشور و بلخ چایی ایران و توران آراسیندا سرحد کیمی معین اندیلیر. افراسیاب ایشین بئله سونوجلانماسیندان مایوس اولور، چونکی پوشک نتیجه سینده فتح ائتدی بؤیوک بیر اراضی منوچهره قالمیشدی. لاکین آند ایچیپ باریشی ایمضالادیغی اوچون چاره سیز قالیب راضیلاشما یا ریا اندیر. (تابثری، ج. I، ۲۰۰۷، ص. ۳۲۸-۳۲۷)

اوخچو آرشین آدی بیر ائنونیمی ده اؤزونده عکس ائتدیره بیلر. آرش ان قدیم تورک سویلاریندان اولان آفشارلارین اساس تیره لریندن بیرینین آدی دیر. هندوستان وادیه لرینی آراش دیران آلمان بیلیم آدامی هرمان برون هوفر هیرکانیایین هندلی لرین تورواشا آدلاندیردیغی تورک لرین وطنی اولدوغونو و هیرکانیا و هیرکانا سؤزونون معناسینین «قوردلار اؤلکه سی» دئمک اولدوغونو یازیر. او، شاهنامه ده بحث اولونان مازندران شاه ی اولادین اصلینده هیرکانیا شاه ی اولانا اولدوغونو «اولا» نین قدیم ریکودا دیلینده قورد کیمی ایضاح اندیر. (برون هوفر هرمانن. ۱۸۹۳، ص. ۳۲)

طبری تاریخینده و دیگر تاریخی منبع لرده قئید اولوندوغو کیمی افراسیابین پایتاختی اولجه بلخ شهری اولموش، منوچهرله راضیلاشمادان سونرا پایتاخت آمودریانین خوزئیینه، ایندی کی سمرقند اطرافینا، یعنی اونون آدینی داشییان افراسیاب شهرینه کؤچورولموشدور. بلخ چایی ایران و توران آراسیندا سرحد دی تشکیل ائتمیش دیر. و هیرکان-قورقان عینی ایکی دیالکت فرقی دیر آدین گئچک ایفاده شکلی قوری-قان شکلینده دیر. بوردا کوری قدیم تورک دیلینده قورد آنلامی داشیییر. آلمان آراشدیرجی هاوسسیگیه گؤره چینجه هون دؤولتینین آدی اولان هیونگ-نو آدینی اونون ایلک ترکیبی اولان کورو- "کورت" آدیندان و اوک- "شاه" سؤزوندن یارانان بیر آلتای دیلینده کلمه کومبیناسیاسی اولاراق قبول ائتمک مومکوندور. هاوسسیگ H.W.CAJ ۲، ۱۹۵۶، ۲۱-۲۲. (هرمان وامبری فارس دیلینده کی قورد آنلامیندا قورق سؤزونون قربی تورک لهجه لرینده کی «قورت» سؤزو ایله علاقه دار اولدوغونو یازیر Wambery). ۱۸۷۹.۵، ۲۰۲. (وبارتولد، بیرونی و آفنینین اثرلرینین بیر چوخ عالی یازما نسخه لرینده کون (هون) آدی یئرینه فوری سؤزونون ایشلندیینی یازیر. مسلمان جغرافیایاچیلارینین اثرلرینده قیرغیزلارین دوغوسوندا یاشایان فوری اولوسونون و بؤلگه نین گئچک آدینین اصلینده کوری اولدوغونو و بوری-قورد سؤزونون فونئتیکی شکلی

اولدوغونو یازیر. تاریخی ادبیاتدا بو قیرغیزلار فوری قیرغیزلار آدلانیر (V.Bartold)، ۱۹۷۵، ص. ۱۵۶-۱۵۵. سومرولوقلار B.Landsberqer و عثمان N.Tuna سومر دیلینده بار-باررو سؤزونون قورد دئمک اولدوغونو یازیرلار و بو سؤز اؤن تورک سومرلردن اولنلارین تاریخی واریث لری اولان تورک لره بؤرو فورماسیندا میراث قالمیش دیر .

واریثلیک عنعنهلرینه اوغون اولاراق اؤن تورک لرین تاریخن مسکونلاشمیش اولدوقلاری اراضیلرده بو گون ده یاشایان تورک لرده «قورد» آدلی سویلار موجوددور. واختی ایله کاسی لرین مسکونلاشدیقلاری فارس ویلایتینده زاگرس داغلارینین جنوب-شرقینده خورمید شهرستانین صفاشهر اراضی سینده سای ۴-۳ مین نفر اولماقلا قورد طایفاسی یاشاماق دادیر. خزر دنیزینین جنوب-شرقینده یغزلشن یونان منبع لرینده هورکانییا، عربلرین طبرستان آدلاندیردیقلاری قورقان (فارسجا گرگان) اهالی سینین ۶۰٪-دان چوخونو تورکمن و دیگر تورک اهالی سی تشکیل اندیر. اوردکی قورت-قویو ناحیه سی ان بؤیوک یاشایش مسکن لریندن بیریدیر. مازندراندا قاجار، افشار طایفالاری ایله یاناشی نوشهرده قورد سویو دا یاشاییر. ری قصبه سینده قورد-بئچه طایفاسی مسکوندور. خمه ائلینده ۱۰ مین نفره قه در قورد-بیگللی ائلی یاشاماق دادیر. عراقی-عجمده و تهراندا ۲۵۰۰ خانه تورک-مافی سویو یاشاماق دادیر (رجب آلبایراق، ج. ۱، ص. ۳۳۳، ۳۳۷، ۳۳۸)

سوؤت دؤورو تاریخ شناسلیغیندا آذربایجانلی تورک دونیاسیندان قوپارماق مقصدی گوندن و اونون خالقینی تورکلشمیش ایران دیللی طایفالاردان عبارت بیر ائتئوس کیمی قلمه وئرهن رسمی گؤروش حاکم ایدی. بو تعریضه گؤره آذربایجان اهالی سی منشأ اعتباری ایله ایران دیللی طایفالاردان عبارت بیر اؤلکه اولموش و آذربایجان آدی دا بهمنی لرین کیچیک مادیدا ساتراپی اولان آتروپاتین آدیندان یارانمیش دیر. بئله لیکله، گئچک تاریخله هئچ بیر علاقہ سی اولمایان بو اویدورما تعریضه گؤره آذربایجان خالق ائتئیک منشأ باخمیندان تاریخین گئج دؤورلرینده سلجوقلارین گلیشی ایله گویا تورکلشمه یه معروض قالمیش ایران دیللی طایفالاردان عبارت اولموشلار .

آذربایجان آدینین آتروپات و آتروپاتاکان آدیندان یارانماسی و معناسینین اودلار یوردو و یا «آتشی قورویانلار» اؤلکه سی اولماسی حاققیندا اوزون ایللر عرضینده داوام ائدن تئزین تاریخی گئچک لیکله هئچ بیر علاقہ سی یوخدور. آذربایجان آدینین آتروپاتین آدیندان یارانمیش حاققیندا آنتیک مؤلف لر ایسترابونون و آریانین اویدورما تئزی گؤرکهملی تاریخی لر زبونیا دوو و وای. یوسیفون رهبرلیگی ایله نشر اولونموش «آذربایجان تاریخی» کیتابیندا دا، جدی تنقیده معروض قالاراق اساس سیز بیر ادعا کیمی رد اندیلیر. مادیدا آتروپات آدلی بیر حوکمدارین اولماسی و آتروپاتاکان آدلی بیر اؤلکه آدی یونان مؤلف لرینین بیر اویدورماسی و یا اؤلکه نین گئچک آدینین یونان دیلینده تحریف اولونموش شکلی دیر .

ف.ایشپیگنله گؤره اول لر مادیا اؤلکه سی بوتؤولویه مالیک اولموش، سونرالار او، ایکی حیسسه یه بؤلونموشدور. بؤیوک مادیا آدلانان شمال حیسسه سی آتروپاتئنا آدلانان جنوب حیسسه سیندن آیریلدی. یونان منبع لرینده یازیلدیگی کیمی گویا بو آیریلیغین سببی

مقدونیه لی ایسکندریں آتروپات آدلی بیر شخصی مادیانین شمال حیسه‌سینه ساتراپ تعیین ائتمه‌سی ایله باش وئریب. بو آتروپات ایفاده‌سینین دوزگونلویو بیر چوخلاری طرفیندن شوبهه آلتینا آلینیب .

ایشیگئیلین یازدیغینا گؤره ایرانلی لارین اولو حوکمداری جمشید آنا طرفدن تورانیلیدی. جمشیدین آروادینی تورانیلی زؤهه‌هاق قاقیرتدیقدان بیر مدت سونرا او تبرستان داغلارینا گئری دؤنموش و اوردا جمشی‌دی دوغوموش دور. جمشید سونرادان اؤز آتاسی ضحاکدان اینتیقام آلاراق اونو دماوند داغیندا زنجیره وورموشدور .

ایران طایفالارینی اوزون ایللر عرضینده اسارت آلتیندا ساخلايان مادیانین ایلک شاهی دیوک ایران افسانه و تاریخی ادبیاتیندا نیفرته قان ایچن، طولومکار کیمی کاراکتریزه اولونور و او آزی-داهاکا، ضحاک، ایلان-اژداها کیمی ائییتتترلره یاد ائدیلیر. تاریخده آتروپات آدلی حوکمدار اولمامیش دیر. ایران و هند تاریخی ادبیاتیندا دا، آتروپاتین ساتراپ دئییل، ساسانی لر دؤورونده ایراندا آتش پرستلرین مۇبه‌دان مۇبه‌دی، یعنی باش کاهینی اولدوغو یازیلیمیش دیر. آدورباد و یا بعضی مؤلف لر طرفیندن آذرباد آدلانان مارشپاندان، اردشیردن سونرا ساسانی ۲-جی شاپورون دؤورونده اونون باش ناظری اولموش و دینی اصلاحات لاری حیاتا کئچیریلیمه‌سینه، داها دوغروسو اوستا متن لرینین تحریف ائدیله‌رک اونون ساسانی لرین منافعینه اویغون شکله گتیریلیمه‌سی ایشینه رهبرلیک ائتمیش دیر). جیوانسی، C.Modi، ۱۹۲۸ ص. ۱۷۸)

آوروپانین بیر چوخ گؤرکملی تاریخچی و لینگویست لری آذربایجان آدینین آتروپاتین آدیندان یارانماسینا شوبهه ایله یاناشیردیلار. آلمانیانین مشهور ایران شناس عالیمی مایرهوفر یازیردی کی، پرسپولیس متن لرینده «آترپاتا» و «آترپاتا» آدلاری کئچیر، یالنیز بو اؤلکه آدی دئییل، آتسگه‌لرده خیدمت گؤسترن کاهین لره مخصوص تئرمین لردیر. (مایرهوفر م. ۱۹۷۳، ص. ۳۲۱)

آلمانیانین ایران شناس تاریخچی‌سی آلفرد گوت ائشمید آذربایجان آدینین معناسینین فارس دیلی ایله علاقه لندیریلیمه‌سینه اعتراض ائدرک یازیر کی، آذربایجان آدینین اودلار اؤلکه‌سی آدلانماسی یانلیش بیر ائتیمولوگیایا اساس لانیر. ف.کؤنیگ یازیر کی، آتروپاتنا آدلاندیریلان اراضینین یونان دؤوروندن آتروپات آدلی بیر حاکم طرفیندن ایداره اولوندوغو یازیلیمیش دیر. لاکین من میخی یازی متن لرینده بو آدا اویغون بیر اؤلکه آدینا راست گلمدیم. بو آد بوگونکی آذربایجان آدی ایله عینی لشدیریلیر. من میخی یازیلی متن لرده آنتارپاتتی و آندیرپاتتیانی آدلی ایکی یئر آدینا راست گلدیم، لاکین اونلار اؤلکه آدلاری دئییل، کچیچک قالا آدلاری ایدییلر. (کؤنیگ ف. ۱۹۳۴، ص. ۷)

آلمان ایران شناس بیلیم آدامی هوبشمان آذربایجان آدینین قدیم سوریا دیلینده آذربایقان شکلینده یازیلدیغینی و آتروپاتئنانه بو آدین سونراکی دؤورده فونئتیکی ده‌یشیک‌لییه اوغرامیش شکلی اولدوغونو یازیر. (هوبشمان ه. ۱۸۹۵، ص. ۱۴۳)

عیلام دیلینده هاتورادا شکلینده ایفاده اولونان سؤزون «ه» شکل‌چی‌سینین نظره آلینمادان آچیلیشی آتور-آتا و یا آتار-آتا دئمک دیر.

یوخاری داکی استنادلاردان دا گؤرونوویو کیمی میخی متن لر حاققیندا درین معلوماتی اولان قدیم تاریخین گؤرکملی اوزمان لاری آذربایجان آدینین آتروپات و آتروپاتاکان آدی ایله علاقه لندیرلمه سینه و همچنین اونون معناسینین «اودلار یوردو» شکلینده ایضاح اندیلیمه سینه قارشى چیخاراق بو شرحلری قبول ائتمیرلر. ساسانی لرین اردشیره و شاپورا عایید اولان کتیبه لرینده آذربایجان آدی یونان منبع لریندن فرقلی اولاراق آذرباقان کیمی یازیلیمیش دیر. قدیم دؤورلردن اعتباران آذربایجانلا سیخ علاقه لر مالیک اولموش قدیم سوریانی و عرب منبع لرینده آذربایجان آدی آذرباقان شکلینده ایفاده اولونور. هئچ شوبهه سیز یونان مؤلف لری اولنار اوچون دقیق ایفاده سی چتین اولان یابانجی دیلده کی آتوربايقان/آذربایقان آدینی ایران دیلینده کی آتش پرستلیک کاهین لرینین آدی اولان آتورپاتین آدی ایله عینی لشدیره رک تحریفه اوغراتمیشلار و تاریخی ادبیاتا دا بو شکلده داخل ائتمیشلر. فیکریمیزه گؤره آذربایجان آدینین گئچک ایفاده سی آتوربايقان شکلینده اولموشدور. آتورا سومر تانری سی اولدوغو کیمی همچنین سوبار/سابیرلرده او تانری آدی اولاراق آتور شکلینده ایفاده اولونوردو. سوبارتو- سوبار اؤلکه سی بو تانرینین آدی ایله آتوریا آدلانیردی. سومر دیلینده آتورا ائپونیمینین آنلامی «آنادان دوغولان یئر»، آنا یورد، وطن معناسیندادیر. توران سؤزو ده بوردان یارانیب. «آ» - سومر دیلینده بیر چوخ معنا لارلا یاناشی همچنین آتا، نسل، اجداد، جینسی مایه دئمک دیر. (هاللوران جی. سامثریون لئخی جون. ۱۹۹۹، ص. ۷۴) آتورا ائپونیمی معین فونئتیکی ده بییشیکلییه اوغرایاراق اؤن آسیانین دیگر خالق لارینین دیلینه توران، آدور و آدار شکلینده کئچره رک تئوینیم، ائپونیم، یئر، شهر، اؤلکه آدلاری کیمی ایستیفاده اولونموشدور. قوندولزون یازدیغینا گؤره سامی-آرامی تانری سی آتار همچنین آدار، آتور تانری سی ایله علاقه دار اولوب «سولانان، سوواریلان تورپاق» آنالیشی ایله علاقه دار ایدی. (جی وئندولین لئجک. ۱۹۹۱، ص. ۱۵)

آذربایجان آدینین ائتیمولوگییاسی رشیدالدینین «اوغوزنامه» سینده گئچکلییه اویغون شکیلده بیر حادثه ایله علاقه دار تصویر ائدیر. اوردا یازیلیمیش دیر کی، اوغوز خاقان آذربایجان ویلایتی توتدوقدان سونرا اورادا اولدوقلاری واخت امر ائله دی کی، تپه یاراتماق اوچون هره اؤز اته یینده تورپاق گتیرسین و اونو بیر یئر تۆکسون. اوول او اؤز اته یینده تورپاق گتیریب تۆکدو. دؤیوش چولر ده اونون کیمی بیر اتمک تورپاق گتیریب تۆکدولر. بؤیوک بیر تپه دوزلدی و آدینی آذربایقان قویدولار. «آذر» تورکجه اوجا دئمک دیر، «بايقان» وارلیلارین، بؤیوک لرین، اولولارین یئر معناسینی وئیر. بو اؤلکه بئله آدلا تانیندی و ائله بونا گؤره ده بو گون آذربایجان آدلانیر. (اوغوزنامه، باکی، ۲۰۰۳، ص. ۲۲)

یوخاری داکى شرحلری نظره آلاراق آذربایجان آدینین کؤکونون سومر دیلینه باغلی اولدوغو و معناسینین «اولو اجدادین دوغولما یئر، اجداد یوردو» آنلامی داشییان قدیم تورانلی اؤن تورک خالق لاری اولان سومر و سوبارلارین آتورا آدلی تانریلارینین آیدندان یاراندیغینی گومان ائدیریک. سومر لر اؤز ایلکین وطن لرینی، اجداد یوردلارینی داغلیق بیر اؤلکه اولدوغونا محکم ایناملاری واردی و داغ اولنار اوچون سون درجه مقدس حساب اولونو. اولنار دوزهن لیک اراضیدن عبارت اولان بین النهرینده داغ فورماسیندا سونی

تپه اوزرینده اوجالديلان و ائ-کور (داغ ائوی) آدلانان مبدالرینی اؤزلرینین داغلیق اراضیدن عبارت یوردلارینین تجسسومو حساب ائدیردیلر. سومرلر بو محتشم ائ-کور (آکدیجا زیگگورات) مبدالرینی بوتون خالقین ایشتیراکی ایله ایمجی لیک یولو ایله اوجالیدیلر. بو «اوغوزنامه» ده ده اؤز عکسینی تاپمیش دیر. سومر و سوبارلارین آتورا تانری آدیندان یارانان اؤلکه میزین آتورباقان آدینین ایضاحی «تانری آتورون یئری و یا اؤلکه سی» شکلینده دیر. سومر، کاسی، قوتی دیلرینده باقا تانری دئمک دیر، سونداکی آن شکیلچی سی کاسی و قوتی دیلرینده منسوبیت شکیلچی سی اولوب یئر-مسکن آنلامی داشیییر. آدورباقان آدی عرب دیلینین د-ق حرف لرینین «ج» ایله اوزله نمه سی قایداسینا اویغون اولاراق عرب دیللی یازیلی منبع لرده آذربایجان شکلینده ایفاده اولونموشدور. (گورگان آدی دا عرب دیلینده جورجان شکلینده ایفاده اولونور). باقا-تو تانری آدی سونرادان دیلیمیزه بایات تانری آدی شکلینده کنچمیش دیر. تورک لرده تانری آدلارینین، یانی تنؤنیملرین ائتئونیملره دؤنوشمه سی حادثه سی چوخ یایقین دیر. بایات قبیله آدی دا تانری بایاتین آدیندان یارانمیش دیر. فیکریمیزه گؤره آذربایجان آدینین «آذر» سؤزوندن یاراندیغی حاققیندا اساسی احمد کسروی طرفیندن قویولموش و بو گون ده جزعی ده ییشیک لیکلرله یئنی دن اورتایا آتیلان تنزیس، سووئت دؤوروندن میراث قالمیش اویدورما «آذربایجان دیلی» و «آذربایجان خالقی» کونسپتسیاسینی دوغولتماق ایشینه خیدمت ائده رک تاریخی گئرچک لییی عکس ائتدیرمیر.

قایناقلار

- ۱ Albayrak، ر. تورک لرین ایران. ج. ۱، باکی ۲۰۱۶.
- ۲ Arnaut، فورونت، کاسسیتی لانگواگی این آ جومپوراتیوی پئریسپنچتیوی with هورریان آند Uratian. The ماجرو- جومپوراتیوی ژورنال وول. ۲، ۱۹۷۸، ص. ۶.
- ۳ Balfour، ائی. تهی جیلوپ ایدیا اوف ایندیا آند اوف ائاسترن آند سووتھرن آسیا V. II، ...، ۳ ارد، لوندون، ۱۸۸۵.
- ۴ Bartold V، اورتا آسیا تورک تاریهی هاکیندا dersler. Ankara، ۱۹۷۵.
- ۵ Bayur، یوسف هیکمت. تورک تاریهینین آنا هاتلاری. ایستانبول، ۱۹۳۰، ص. ۳۷۱.
- ۶ Billerbeck A. Susa، ائینی ایستودی زور آلتن گئسجه یهتی Westasiens. Leipzig، ۱۸۹۳.
- ۷ Brunnhofer، هئرممان. اورگئسجه یهتی آریئن این ووردئر اوند جئنترال Asien. Leipzig، ۱۸۹۳.
- ۸ Bryant Edwin، آند لورا Patton. The ایندو-آریان Controversy. New یورک، ۲۰۰۵.
- ۹ Cameron، اوف ائارلی. Iran. Chicago، ۱۹۳۶، ص. ۱۱۸.
- ۱۰ Christian، کیسجه. دئر ایستراتئگیسجهئن گئسجه یهتی. فرئیبورگ، ۲۰۱۱.

- ۱۱ Civanshi C.Modi.Ataropatakan. Where was یت سیتوانند ؟.جاما اورینتالی اینستیتوتی
 ۱۹۲۸journal.Bombay
- ۱۲ Gwendolyn.لئیجک.آ دیجتوناری اوف آنجیننت نثار ائاسترن Mythology.New یورک.۱۹۹۱،
- ۱۳ Halloran J.Sumerion.لئیجکون.۱۹۹۹،
- ۱۴ H. Haussig. دیی قوللئن اوبئر دیی زئنترالاسیاتیسجهی. هئروکوفت دئر ائوروپ قایسجهئن Awaren، این: جاژ ۲، ۱۹۵۶،
- ۱۵ Hinz W.The.لاتئر کینگدوم Elam.London ۱۹۷۲
- ۱۶ Hommel.F.، گئوگرافی اوند پولیتیسجهی گئسجهیجهئی دئس کلاسسیسجهی Altertum.Nordlinge، ۱۸۸۹،
- ۱۷ Hommel.F. گئسجهیجهئی بابیلونیئنس اوند آسیریئنس. بئرلین، ۱۸۸۵
- ۱۸ Hrozni.B. آنجیننت هیستوری اوف western آسیا، ایندیا آند جرئی New یورک، ۱۹۵۳ .
۱۹. هوبسجهمان ه. پئرسیسجهی studien.Tr اوبئر، ۱۸۹،
۲۰. هوزینگ G.Der زاگروس اوند دئینی وؤ lker.Leipzig ۱۹۰۸ .
- ۲۱ Jackson A.V.Iranisches. پئرسونئننامئبوجه، Wien. ژاورنال اوف تهی آمئریجان اورینتتعالیسجهی
 ائینلئیتونگ. ۱۹۲۹،.
- ۲۲ Jensen P.Hittiter.اوند Armenier.Strassburg، ۱۸۹۸ .
۲۳. کؤنیگ ف. Ä. لتئستی گئسجهیجهئی مندئر اوند Perser.Leipzig، ۱۹۳۴،
- ۲۴ Kvint. کورتی Rufus.Geschichte آلئکساندئرس دئس گروسئن. ۶.۱۷. ۷. Band.2.Damstadt. ۲۰۰۷،
- ۲۵ Lenormant F.La. لانگوئ پرمیتیوی دئ لا Chaldee.Et لئس ایدیومئس Touraniens.Paris، ۱۸۷۵،
- ۲۶ Mayrhofer.M. اونوماستیجا Persopolitana.Wien، ۱۹۷۳،
- ۲۷ Max. مولئر. لتئتر تو جهئوعالیئر بونسئن، اون تهی جلاسسیفیجائیون اوفت هی تورانیان لانگواگئس. لوندون، ۱۸۵۴،
۲۸. نیبوه M.Carsten، گئسجهیجهئی آشورس اوند بابئلس. بئرلین، ۱۸۵۷،
۲۹. اوغوزنامه. باکی، ۲۰۰۳
- ۳۰ Potts.D. تهی آرجهئولوگی اوف عیلام. جامبریدگی اونیوئرسیتئت پئرسس، ۱۹۹۹
- ۳۱ Taberi. میللتئر و هوکومتلئر تاریهی ج. ایستانبول، ۲۰۰۷
- ۳۲ The. جامبریدگی هیستوری اوف ایران. وول. ۲. ۱۹۶۸
- ۳۳ Terrien. دئ لاجوپئری Western. اوریگین اوف تهی ائارلی جهینئسی Civilization.London، ۱۸۹۴،

۳۴. Siyabl ی. السگر. توران-تورک تاریخینده افراسیاب و اوغوز. Bak. xaqan. ی. ۲۰۲۲.
۳۵. Shoberl ف. Persia. Philadelphia. ۱۸۲۸.
۳۶. Spigel F. Eran. Das zwischen دئم ایندوس اوند. Tigris. Berlin. ۱۸۶۳.
۳۷. Stokes ج. ائنجیلوی دیا اوف تهی پئوپلس اوف آفریجا آند تهی میددلی. East. New یورک ۲۰۰۹.
۳۸. Ungnad آر. تور. سوپارتو. بئیتراگی زور کولتور گئسجهجهتی اوند وؤلکتر کوندی ووردئراسیئنس، بئرلین/لئیزیک، ۱۹۳۶. ص. ۱۹۷.
۳۹. Wambery ه. رمانن-دیئ پرمیتیوی کولتور دئس تورکو-تاتاریسجهئن. volkes. Leipzig. ۱۸۷۹.
۴۰. Winkler H. Geschichte بایلیونئنس اوند آسسیریئس. لئیزیک. ۱۸۹۲.
۴۱. Zehtabi م. ت. ایران تورک لرینن اسکی تاریخی. ایستانبول، ۲۰۱۰.
۴۲. Древнетюркский Словарь. Л. ۱۹۶۹.
۴۳. Дьяконов И. М. История Мидии. Баку، ۲۰۱۲.
۴۴. Дьяконов И. М. Восточный Иран до Кира. История Иранского государства и культура. ۱۹۷۱. М.
۴۵. Гордлевский А. История Государство сельджукидов Малой Азии. ۱۹۴۱.
۴۶. Ибрагимова К. А. Идеология Иранского обществ эпоху Ахеменидско державы. ۲۰۱۴. ۲۴. ۱. Вып. ۵. Электронное научное издания Альманах Пространство и Время. Т.
۴۷. Кляшторный С. Г. История Центральной Азии и памятники рунической письма. С-П ۲۰۰۳.
۴۸. Радлов В. Из Сибири. М. ۱۹۸۹.
۴۹. Страбон. География. XI. М. ۱۹۹۴.
۵۰. Фрай П. Наследия Ирана. ۲۰۰۲.